תחנת אבני מיל בבקעת בית נטופה, מצפון לציפורי, ומקומה במערך הכבישים הרומיים־האימפריאליים בגליל

יותם טפר

מבוא ותולדות המחקר

בחודשים נובמבר–דצמבר 2011 נערכה חפירת הצלה באתר אשכול (נ״צ 380–225380–400/742360; טפר יותם 2014) לצורך הרחבת מאגר של חברת מקורות.[1] האתר ממוקם מצפון־מערב למוביל הארצי ולכביש 77, מדרום־מזרח לתל חנתון שבמערב בקעת בית נטופה (איור 1).

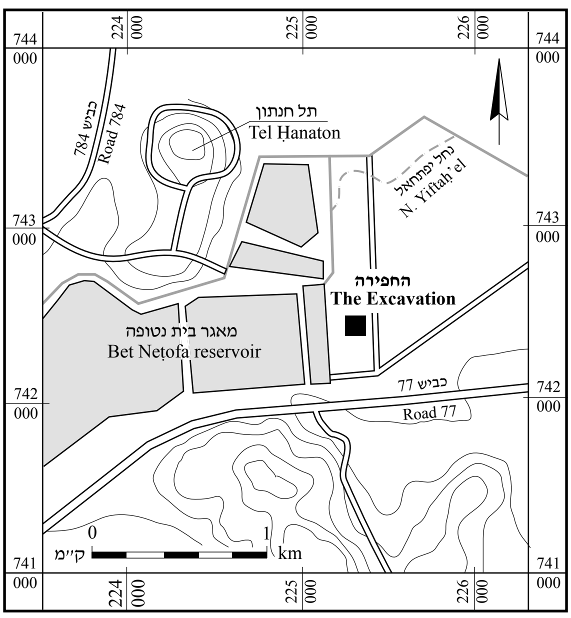

איור 1. מפת איתור.

1 את החפירה מטעם רשות העתיקות (הרשאה מס׳ A-6330) ובמימון חברת מקורות ניהל המחבר, שאף צילם בשטח. סייעו אנסטסיה שפירו (GPS, מפות ומדידות שטח), טניה מלצ׳ן (שרטוט והכנת תכניות), דני שיאון (גלאי מתכות ונומיסמטיקה), ירון ביבס (צילום ממצא), חגית טחן־רוזן (ציור ממצא), דנית לוי (GIS), אילן פחימה, אילן דלל, אילן ליברטי, גבי סלומון ויורם סעד (שימור) יוסי יעקובי ויוסף לבן (מנהלה), יובל שחר ויגאל טפר (ייעוץ מדעי), בנימין איזק (אפיגרפיה) ופועלים מכפר מנדא וטבריה. תודה לבנימין איזק ולחברי הוועדה לאבני מיל בארץ ישראל (להלן, הולמ״א), וכן לעובדי חברת מקורות (אתר אשכול) שבבקעת בית נטופה.

בקעת בית נטופה שימשה אזור מעבר ראשי בצפון הארץ במשך תקופות ארוכות במהלך ההיסטוריה (בוסתנאי תשל״א). היא הגדולה בבקעות הגליל התחתון ומתארה סגלגל (16 ק״מ אורך, 4.5–3.0 ק״מ רוחב). היא שוכנת בין רכסי ההרים של טורעאן וציפורי, מדרום לרכס הרי יטבת, ובגבולותיה, ממערב וממזרח, משתרעות גבעות נמוכות. שטחה משמש לחקלאות ענפה, אך אדמתה כבדה, חרסיתית, וכמעט אטומה למים, ובעונת הגשמים חלקה המזרחי מוצף לעתים קרובות. נחל יפתחאל, הזורם מבקעת טורעאן במזרח, מנקז את חלקה המערבי של בקעת בית נטופה אל נחל ציפורי (יצחקי תשל״ז; וילנאי תשל״ו).

נחפרו ארבעה ריבועים (A1–4; תכנית 1), ונחשף מסד רבוע. ביסודות המסד נמצאה אבן שבחלקה העליון תבליט בדמות בעל חיים (ר׳ להלן, **הממצא**; איור 5). סמוך לו, ממערב ומצפון־מערב, נחשפו שלושה בסיסי אבן גדולים ושלוש אבני מיל, שתיים מהן סדוקות (ר׳ Isaac, this volume).[2] אבן מיל מס׳ 1 (MS1) נושאת כתובת שתוארכה לימיו של אדריאנוס (המאה הב׳ לסה״נ), ואילו בסיס אבן מיל מס׳ 2 (MS2) נמצא שבור, ללא כתובת. במהלך עבודות הפיתוח נאסף שבר גליל, שנראה כי היה שייך לבסיס האבן, או לאבן אחרת שלא שרדה. על השבר נחשפו שרידי כתובת המתוארכת אף היא לימיו של אדריאנוס. על אבן מיל מס׳ 3 (MS3) נמצאה כתובת מימיו של קונסטנטין הגדול (המאה הד׳ לסה״נ).

אבני מיל הן מאפיין ייחודי של כבישים רומיים־אימפריאליים,[3] שנסללו על פי תקן ובאחידות על ידי חילות ההנדסה הרומיים אל יעדים, כגון ערים ראשיות או מחנות צבא. אבני המיל הוצבו לאורך הכבישים האימפריאליים במרחקים קצובים של מיל רומי (כ־1475 מ׳), ועליהן נחקקו או נכתבו כתובות המציינות את מועדי הסלילה או את מועדי השיפוץ של הכביש. כן נכתבו על האבנים פרטים על אודות הקיסר שבזמנו נערכה העבודה. לכבישים אלו הייתה חשיבות גדולה במערך האימפריאלי משום שהם אפשרו מעבר של צבא ואנשי מנהל, שנשאו בין היתר דואר בכל עונות השנה ובכל תנאי מזג אוויר (רול תשל״ו).

האימפריה הרומית החלה לסלול כבישים בארץ בשנת 56 לסה״נ. הכביש הראשון הוליך מאנטיוכיה שבסוריה אל הקולוניה עכו־פטולמאיס שבפיניקיה (Goodchild 1948–1949).[4] על מטבע מימיו של הקיסר קלאודיוס הוטבעה סצנת ייסוד קולוניה עכו־פטולמאיס (שנת 53–54 לסה״נ), ובה מופיעים נסי ארבעת הלגיונות הרומיים ששהו בסוריה: השלישי, השישי, העשירי והשנים־עשר (Kadman 1961:110–111, Nos. 92–96, Pl. vi; ר׳ גם טפר יותם תש״ע:25, הערה 2). נמלה החשוב של הקולוניה שימש נקודת מוצא והתארגנות ליחידות הצבא הרומי בדרכם אל פרובינקיית יהודה.[5] הכביש הרומי האימפריאלי הראשון בפרובינקיה יהודה נסלל בשנת 69 לסה״נ וחצה את רמת מנשה ואת עמק יזרעאל בדרכו מקיסריה אל בית שאן־סקיתופוליס ואל עבר הירדן (טפר תשע״א). לפי כתובת לטינית שנמצאה על אבן המיל בתחנה ה־34 מקיסריה, את הכביש סללו חיילי הלגיון

---

[2] אבני המיל נמצאו באתרן, שלמות אך סדוקות. אבני מיל MS1 ו־MS2 ושבר נוסף נושא כתובת נפגעו בחלקן העליון, הקרוב לפני השטח, כנראה מעבודות הפיתוח שנערכו באתר טרם החפירה. אבני המיל טופלו בשטח והועברו מהאתר למחסני רשות העתיקות. בפעולות השימור, שנעשו במשרדי רשות העתיקות בקיסריה בראשותם של גבי סלומון ויורם סעד, יוצבו האבנים ואוחו הסדקים, ובשנת 2018 הוחזרו לאתר מקורות במאגר אשכול, שם הן מוצגות לציבור. עבודות השימור והכנת האבנים לתצוגה נעשו בניהול אמיר ג׳נח (שימור) ובסיוען של רותי גושן (אוצרות) ואורית שמיר (ענף תצוגות) ובמימון חברת מקורות. תודה לכולם.

[3] במונח כבישים רומיים־אימפריאליים הכוונה היא לסלילת כבישים בתקופה הרומית שאפשרה מעבר לכלי תחבורה על גלגלים, ולא רק למעבר רגלי של אנשים ובעלי חיים. חילות ההנדסה של הצבא הרומי סללו את הכבישים מטעם האימפריה ולצרכיה הייחודיים. סוג זה של דרכים שונה מדרכים מקומיות, כפריות ואזוריות שנסללו לרוב למטרות מקומיות ושלאורכן לא הוצבו אבני מיל; דרכים מסוג זה מוגדרות דרכים או כבישים רומיים (למידע נוסף, ר׳ טפר יותם תשס״ד; טפר יגאל וטפר יותם תשע״ג:13–32).

[4] בתקופה זו הייתה עכו־פטולמאיס חלק מפיניקיה, מחוץ לפרובינקיה יהודה ומחוץ לגבולות ארץ־ישראל (להרחבה בנושא הפרובינקיות, ר׳ צפריר תשמ״ב; לנושא גבולות ארץ־ישראל לענייני הלכה, ר׳ בן־אליהו תשע״ד:156–176).

[5] חשיבותה של קולוניה עכו־פטולמאיס מסתברת גם מתיאור מסעו של אספאסינוס בשנת 67 לסה״נ וקביעת בסיסו הצבאי שם (יוסף בן־מתתיהו, **מלחמת היהודים ברומאים**, ג, ב, ד).

העשירי פרטנזיס טרם הקמת מחנה הלגיון הרומי בלגיו (Isaac and Roll 1982:66, 91; 1998c). המחנה בלגיו נוסד בראשית המאה הב׳ לסה״נ לצד כפר עותנאי (יישוב יהודי־שומרוני מעורב), ושימש תחילה בסיסו של הלגיון השני טריאנה, ובהמשך, עד שלהי המאה הג׳ לסה״נ, בסיס קבע של מפקדת הלגיון השישי פראטה בצפונה של הארץ (Tepper 2007). המחנה נזכר במפת פויטינגר, לפי שם הכפר בלטינית Capercotani, וצוין שהיה תחנת דרכים בין קיסריה לבית שאן־סקיתופוליס (*Tabula Peutingeriana*: Seg. X).

מלבד עכו, מוכרות בגליל בתקופה זו עוד שתי ערים מרכזיות הנחשבות יהודיות: טבריה וציפורי. אמנם לא נמצאו אבני מיל המציינות את טבריה כיעד של אחת הדרכים, אולם מקובל להניח שטבריה, ציפורי ועכו היו שלוש ערים מרכזיות ששימשו נקודות מוצא ויעד לכבישים בגליל. יוסף בן־מתתיהו כתב כי טבריה נוסדה לכבודו של הקיסר טיבריוס (**קדמוניות היהודים** יח, 36–38). צפריר, די סגני וגרין מתארכים את ייסודה של העיר, שכונתה קלאודיופוליס, לשנת 18 לסה״נ (Tsafrir, Di Segni and Green 1994:249), ומשורר מתארכה, על פי ממצאים נומיסמטיים, לשנת 24 לשלטונו של אנטיפס, כלומר שנת 19–20 לסה״נ (משורר תשנ״ח:75–76). וייס דן במפעלי הבנייה של הורדוס אנטיפס בטבריה ובציפורי, והראה כי בניגוד לטבריה, את ייסוד ציפורי יש לתארך מאוחר יותר לשלהי המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ, וכי מפעל הבנייה של אנטיפס בעיר כלל רק את הקפתה בחומה (וייס תשס״ו:28–32). מילר טען כי את הכרזתה של ציפורי לפוליס רומית ואת שינוי שמה לדיוקיסריה יש לתארך לשנים אחדות לאחר כישלון מרד בר כוכבא (Miller 1996:24, n. 27), ככל הנראה לימיו של הקיסר אלכסנדר פיוס (138–163 לסה״נ; Millar 1993:369; Issac and Roll 1998a:192). צפריר, די סגני וגרין מקדימים את ייסודה של ציפורי לימי אדריאנוס (Tsafrir, Di Segni and Green 1994: 227). מכך אפשר ללמוד, כי גם אם טבריה וציפורי היו יישובים מרכזיים בגליל במאה הא׳ לסה״נ, הכרזתן כערים רומיות, מטעם השלטון הרומי, מתוארכת למועד מאוחר יותר בתולדותיהן.

במהלך המאה הג׳ לסה״נ הגיע מערך הכבישים הרומיים בארץ־ישראל לשיא התפתחותו (איור 2). מקובל במחקר כי בשלב זה הערים טבריה, עכו וציפורי שימשו נקודות מוצא של הדרכים הרומיות האימפריאליות בגליל (Roll 1994a: Roman Road Map). ציפורי שימשה צומת דרכים ראשי, שהצטלבו בו הכבישים ציפורי–טבריה, ציפורי–עכו וציפורי–לגיו, שנסלל ממחנה הלגיון. מפת הכבישים הרומיים מייצגת אם כן את מפת הכבישים האימפריאליים בשלב הרומי המאוחר ואינה מתייחסת לשלב הסלילה הקדום שנערך בראשית המאה הב׳ לסה״נ (ר׳ איור 13).

החפירה (תכנית 1)

בריבוע A2 נחשף מסד בנוי, רבוע (W115–118; 5 × 5 מ׳; איור 3), שקירותיו החיצוניים מעט קעורים. פינתו הדרומית־המזרחית לא השתמרה, ובפינתו הצפונית־המערבית נמצאה אבן שהוזזה ממקומה, ככל הנראה בשלב מאוחר. לקירות המסד, הבנויים מאבני גיר רך מסותתות (גודלן הממוצע 0.4 × 0.5 מ׳, 0.25–0.35 מ׳ עובי), שני פנים: הפן החיצון שרד לגובה שני נדבכים ושוליו אינם אחידים בעוביים; הפן הפנימי, שנחשף בחתך שנחפר עד מפלס הקרקע הבתולה ובפינה המערבית (L107), שרד לגובה ארבעה–חמישה נדבכים לא־סדורים (איור 4), שנבנו ברישול מהרבה אבנים קטנות. בחתך שנעשה בחלקו הפנימי של המסד, מתחת לגובה רצפתו המשוערת, נמצאה אבן גזית בשימוש משני משלב קדום (L104). לאבן מתאר קשתי, ובחלקה העליון נחשף תבליט שחוק בדמות בעל חיים (איור 5; תכנית 1: חתך 2–2). חלקו הקדמי של התבליט, היכן שמתאר האבן מתעגל, נפגע בשלב מאוחר, אולי בעת שהאבן שולבה בבניית מסד האבן.

במרחק של כמטר אחד ממערב לקיר 118, נמצאו אבנים אחדות, ואפשר כי אלו שרידי קיר או מתקן (W120) שלא זוהה. במרחק של כ־2.5 מ׳ ממערב לאבנים נחשפו במפלס דומה שתי אבני גזית גדולות מגיר קשה, נטויות על צדן כלפי מערב (B1, B2; 1 × 1 מ׳, 0.45 מ׳ גובה); הן שימשו כנראה בסיסים לאבני מיל. בסיס B2 נמצא במפלס דומה למפלסו של ראש קיר 118, וכ־0.3 מ׳ מעל רומו של בסיס B1. בסיס נוסף,

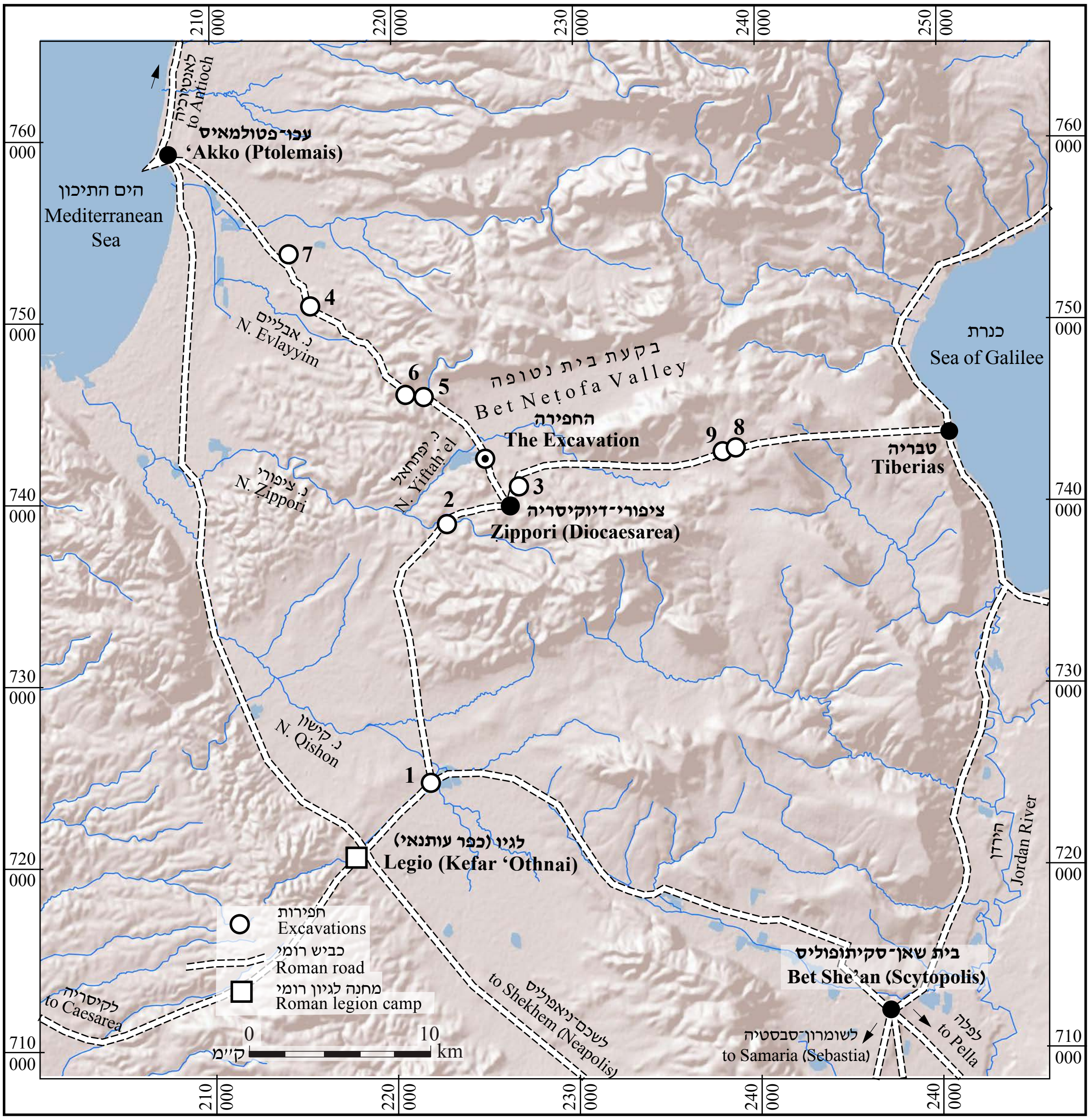

1 קובלו־פארן 2006 Covello-Paran 2006	2 פורת 2007 Porat 2007	3 קובלו־פארן וטפר יותם 2011 Covello-Paran and Tepper 2011
4 לרר 2009 Lerer 2009	5 רול תשנ"ד Roll 1994b	6 אביעם תשס"ג Aviam 2002
7 אבו ריא ופורת 2010 Abu Raya and Porat 2010	8 רול תשנ"ד Roll 1994b	9 סטפנסקי תשנ"ח, תשס"ג Stepansky 2000, 2002

איור 2. מפת הכבישים הרומיים־האימפריאליים בגליל במאה הג׳ לסה"נ וחפירות ארכיאולוגיות לאורכם
(על פי Roll 1994a: Roman Road Map)

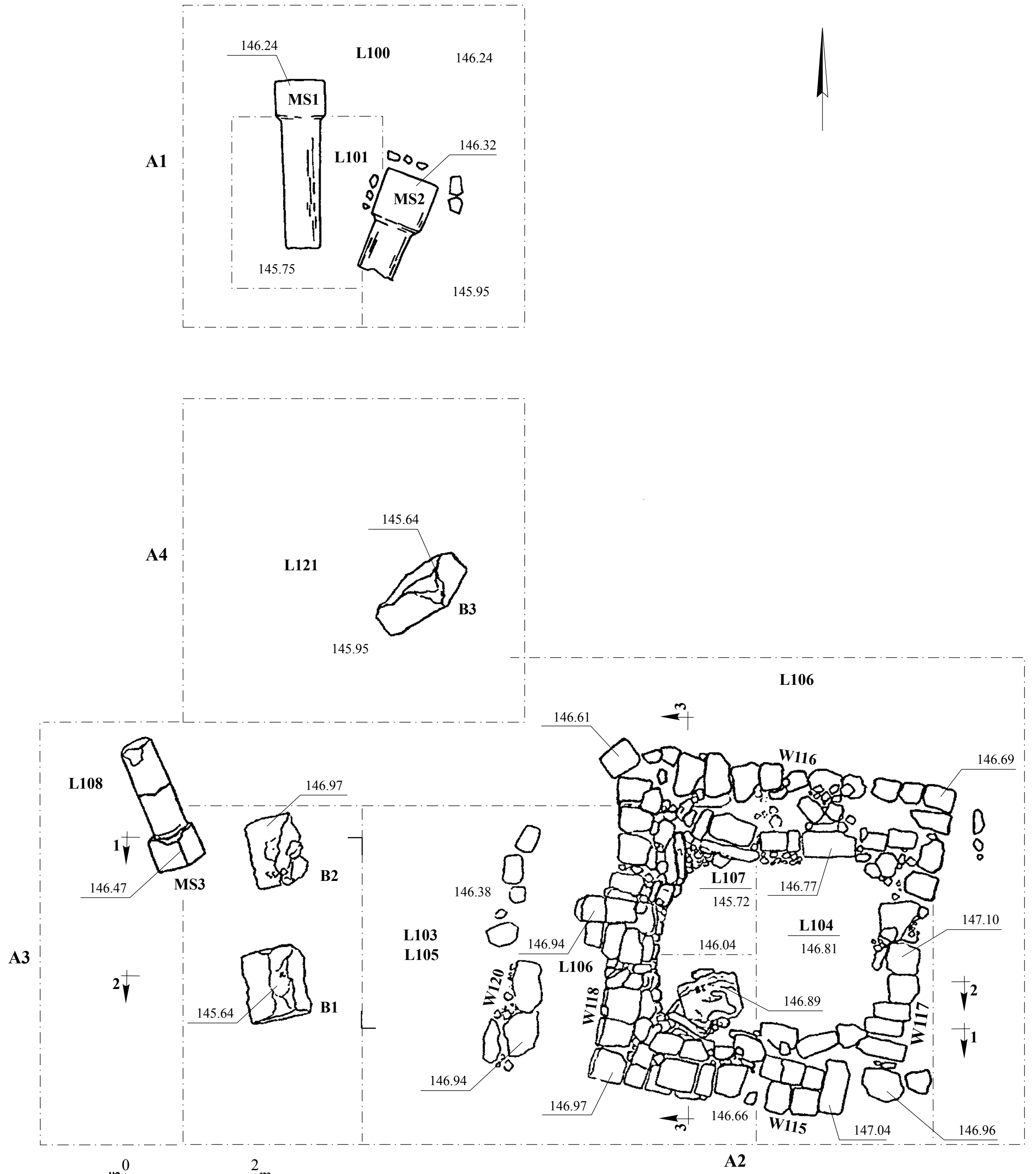

תכנית 1. האתר, תכנית וחתכים.

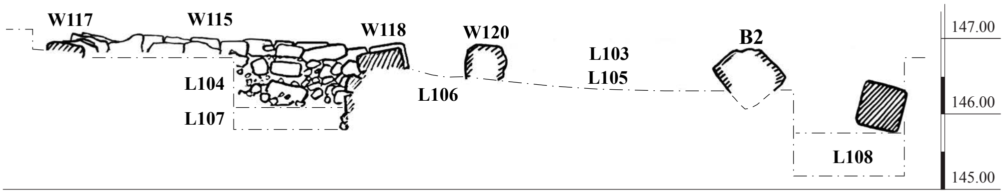

1-1

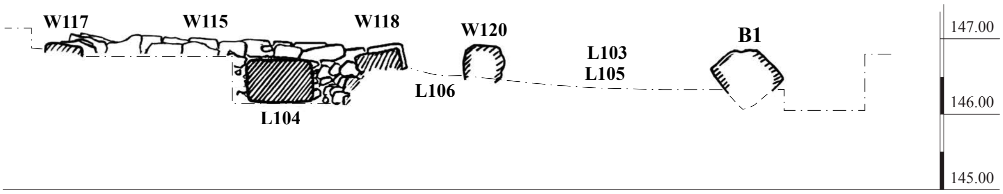

2-2

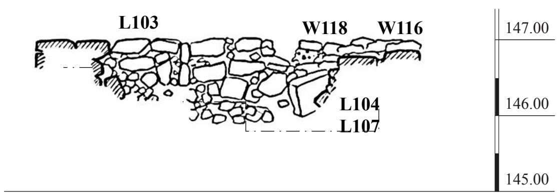

3-3

איור 3. המסד הבנוי, מבט למערב.

איור 4. החתך בחלקו הפנימי של המסד (W118), מבט למערב.

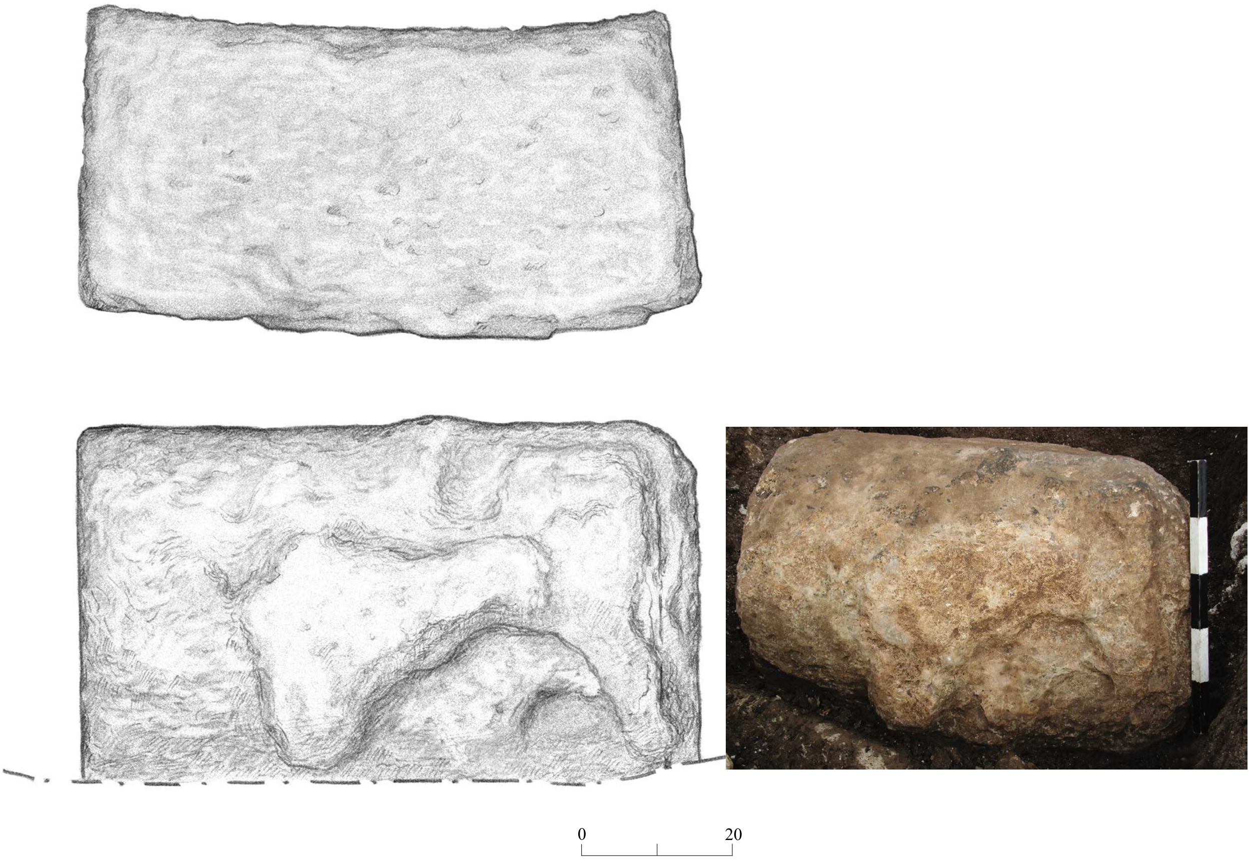

איור 5. אבן גזית, ועליה תבליט של בעל חיים.

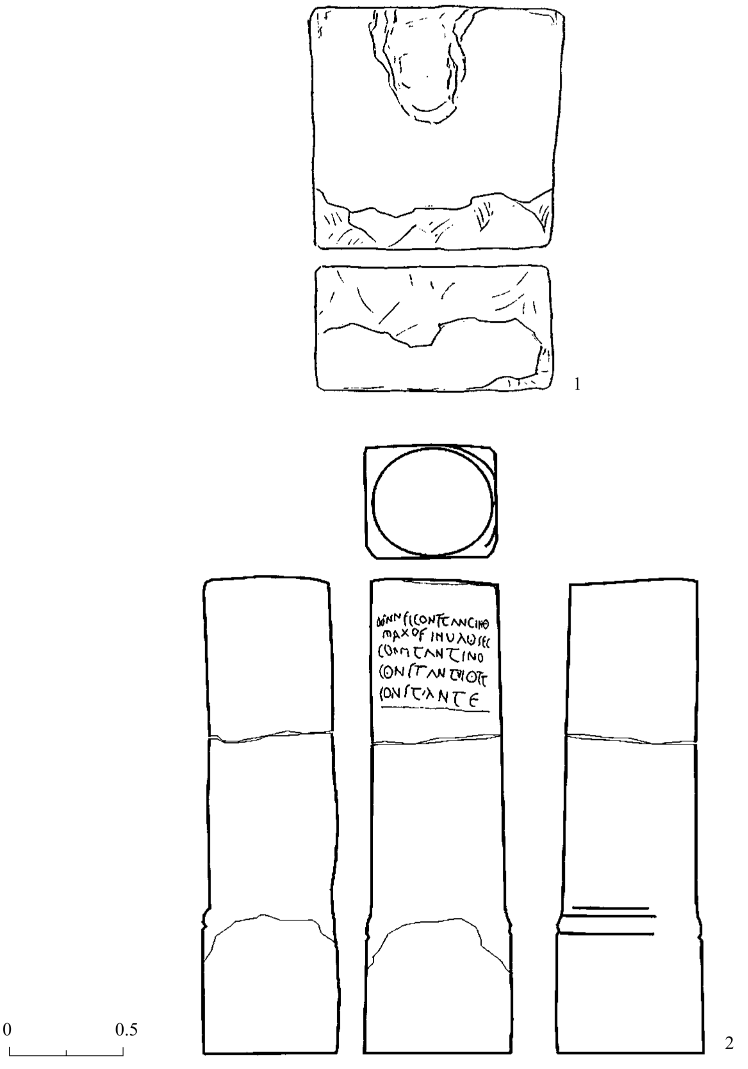

איור 6. אבני מיל: (1) בסיס (B3) של אבן מיל; (2) אבן מיל MS3, ועליה כתובת מימיו של קונסטנטין.

איור 7. ריבוע A1, אבני מיל MS1 ו־MS2, מבט למזרח.

איור 8. ריבוע A3, אבן מיל MS3, מבט למזרח.

B3, שמידותיו וכיוונו דומים לאלה של בסיסים B1 ו־B2, נמצא כ־3 מ׳ מצפון־מערב למסד (L121; ריבוע A4; איור 6: 1).

בריבוע A1 שבצפון החפירה נמצאו שתי אבני מיל (MS1, MS2; איור 7), ובחלקו המערבי של ריבוע A3 נמצאה אבן מיל נוספת (MS3; איורים 6: 2; 8); כל האבנים נמצאו במפלס מעט נמוך ממפלס שלוש אבני הבסיס (B1, B2, B3). לצד אבני מיל MS1 ו־MS2 נמצאו שברי כלי חרס אחדים, ובהם קנקן (איור 5: 11) המתוארך לאמצע המאה הב׳ – המאה הג׳ לסה״נ. האבנים היו פגועות בחלקן העליון ובסיסן פנה לצפון. אבן מיל MS1 נמצאה סדוקה (1.9 מ׳ גובה, 0.5 מ׳ קוטר עליון, 0.6 מ׳ קוטר תחתון; 0.65 × 0.79 מ׳ בסיס). בחלקה הפונה מטה נחקקה כתובת בלטינית בת חמש שורות, שתוארכה לשנת 120 לסה״נ, ימי שלטונו של אדריאנוס (ר׳ Isaac, this volume; איור 9). אבן מיל MS2 (0.9 מ׳ גובה, 0.5 מ׳ קוטר עליון, 0.55 מ׳ קוטר תחתון, 0.75 × 0.80 מ׳ בסיס) נמצאה שבורה, ושרדו ממנה הבסיס הרבוע וחלק מהעמוד; לצדה נמצאו כמה אבנים קטנות ובינוניות. נראה כי שבר הגליל (0.4 מ׳ גובה), שנמצא באתר במהלך עבודות הפיתוח, ושעליו חלק מכתובת בלטינית, היה שייך במקור לאבן זו; לפי איזק, יש לתארכה לשנת 130 לסה״נ, ימי שלטונו של אדריאנוס (ר׳ Isaac, this volume). אבן מיל MS3 נמצאה סדוקה (1.5 מ׳ גובה, 0.5 מ׳ קוטר עליון, 0.55 מ׳ קוטר תחתון, 0.52 × 0.55 מ׳ בסיס; איור 6: 2); בסיסה לכיוון דרום, ומפלס רום בסיסה גבוה מעט מרום שתי אבני המיל האחרות. על חלקו העליון של העמוד שנמצא פונה מטה נחשפה כתובת בלטינית בת חמש שורות, המתוארכת לשנים 333–337 לסה״נ, ימי שלטונו של קונסטנטין הגדול (ר׳ Isaac, this volume; איור 10).

מיקומה של אבן מיל MS3 מימיו של קונסטנטין במפלס גבוה מזה של שתי האבנים האחרות מימיו של אדריאנוס מאשש את הפער הכרונולוגי ביניהן. לכן, אפשר להציע שהמסד הרבוע, שנמצא אף הוא במפלס גבוה, שייך לשלב המאוחר שבו שימשה אבן מיל MS3. הערכה זו מתאימה גם לממצא כלי החרס מהחפירה (ר׳ להלן).

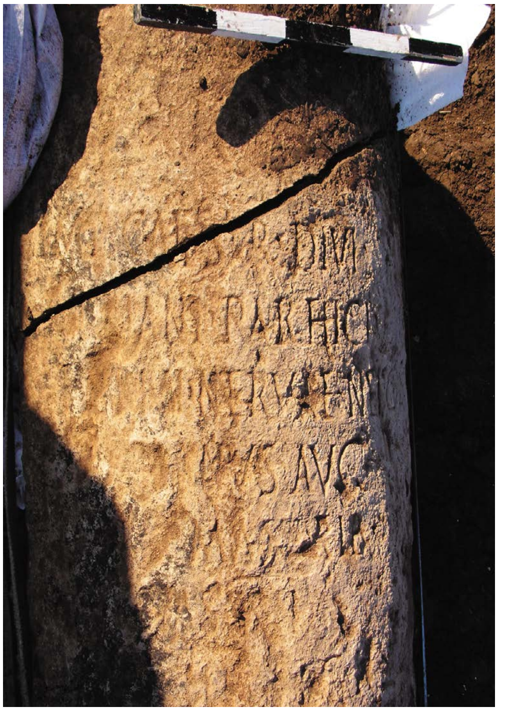

איור 9. כתובת של אדריאנוס על אבן מיל MS1.

איור 10. כתובת של קונסטנטין על אבן מיל MS3.

הממצא

כלי החרס

מכלול קטן של כלי חרס שחוקים נמצא בחפירה, ובו קערות, סירי בישול וקנקנים המתוארכים לתקופות הרומית והביזנטית, המאות הא׳–הד׳ לסה״נ. מקבילות לכלים אלו נמצאו בציפורי הסמוכה ובאתרים נוספים בגליל.

קערה (איור 11: 1).— הקערה שחוקה, ולה שפה מעובה, בולטת חוצה. טיפוס זה נפוץ במכלולים המתוארכים למאה הד׳ לסה״נ בציפורי (Balouka 2013:51, Pl. 32:12) ובג׳למה (Johnson 1988: Figs. 7-15; 7-16). בשני האתרים ציינו החוקרים כי קיים דמיון בין טיפוס זה לכלים מטיפוס Late Roman D Ware (CRS9) של הייז (Hayes), אך נראה כי הכלי השחוק אינו יכול לתרום לדיון זה.

קדרות (איור 11: 2, 3).— שפה מס׳ 2 ישרה ורחבה, ולה שני שקעים בחלקה העליון. שפה מס׳ 3 מעוגלת מטה, מתרוממת מעלה ובסופה מתרחבת כאנקול. טיפוס זה שכיח בציפורי (Balouka 2013:46–47), שם הוא מופיע במגוון צורות, ומכונה בשם Sepphoris Krater; תאריכו במאות הא׳–הד׳ לסה״נ. מצב השתמרותם של הפריטים הקשה לתארכם במדויק, אולם אפשר להציע, בעיקר על סמך כלי מס׳ 2, שתאריכם בתקופה הרומית הקדומה (Balouka 2013: Figs. 12:2, 4).

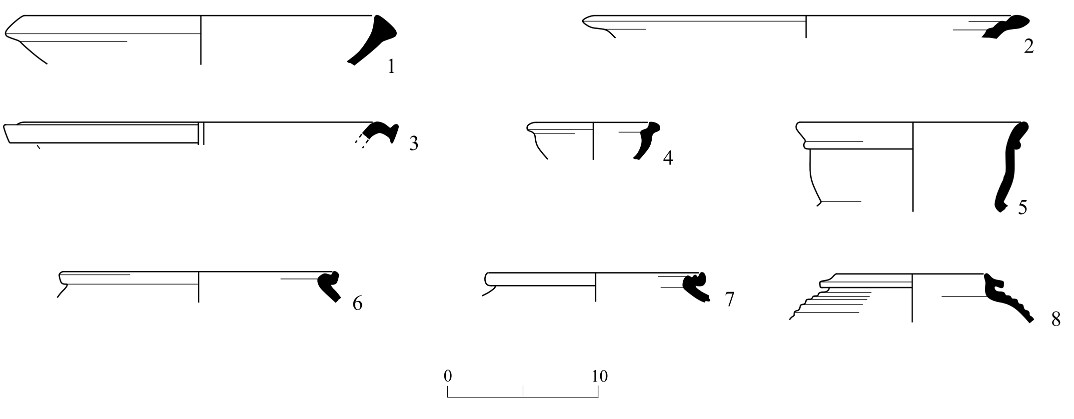

איור 11. ממצא כלי החרס.

מס׳	כלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	103	1009/1	טין מפולם היטב, ורוד
2	קדרה	106	1027	טין, מפולם, אפור
3	קדרה	108	1022/2	טין גס, בהיר, גריסים בהירים
4	קנקן	102	1008	טין מפולם, חום אפור מבחוץ, כהה מבפנים
5	קנקן	101	1001/2	טין מפולם, בהיר גריסים בהירים
6	סיר בישול	103	1009/2	טין מפולם, חום בהיר
7	סיר בישול	108	1022/1	טין אפור, גריסים כהים
8	סיר בישול	104	1019/1	טין חום בהיר מבחוץ, אפור מבפנים, גריסים לבנים

קנקנים (איור 11: 4, 5).— לכלי מס׳ 4 שקע עמוק בשפתו, והוא מזוהה עם קנקנים מטיפוס SJ2 מציפורי (Balouka 2013:37–38, Fig. 10: 4), המתוארכים למאות הא׳–הד׳ לסה״נ. כלי מס׳ 5 מזוהה עם טיפוס SJ6 מציפורי (Balouka 2013:39, Fig. 20:1–4) ומתוארך לאמצע המאה הב׳ – המאה הג׳ לסה״נ.

סירי בישול (איור 11: 6–8).— סירי הבישול מתוארכים למחצית השנייה של המאה הד׳ לסה״נ. כלי מס׳ 6 נמצא בשכבת פני השטח, בריבוע A2. לכלי שפה מקופלת חוצה, מעובה בחלקה החיצון, הנשענת על כתף הכלי; בחלקה העליון נמצא חריץ אחד רדוד. כלי זה הוגדר בחפירות ג׳למה Form 4, Variant 2 (Johnson 1988:191–192), ותוארך לשנים 351–383 לסה״נ. כלי מס׳ 7 שנמצא סמוך לאבן מיל MS3 דומה לכלי מס׳ 6 (Form 9), אך בחלקה העליון של השפה יש שני חריצים. בג׳למה (Johnson 1988:192–193) מתוארך טיפוס זה לאמצע המאה הד׳ לסה״נ. סירי בישול מטיפוסים דומים, המתוארכים אף הם לתקופה הביזנטית, נמצאו בכפר נחום (Loffreda 2008:164–165, DG 176–177). לכלי מס׳ 8 שפה רחבה, נוטה חוצה, ובחלקה העליון שקע רחב. כלי דומה, אך ללא רווח גדול בין השפה לצוואר, מתוארך בג׳למה למחצית השנייה של המאה הד׳ לסה״נ (Johnson 1988:194–195, Form 10, Variant 1).

חפצי האבן

לוח שיש (איור 12). הלוח (16 × 31 ס״מ, 3.5 ס״מ עובי) נמצא במפלס ראשי הקירות במסד הבנוי (L104) בריבוע A2. חלקו העליון מוחלק ומעובד, ובחלקו התחתון נמצאו סימנים של אזמל החציבה. גון השיש ירוק־אפרפר, והוא מסוג קארה, שמקורו בחופה הצפוני־המערבי של איטליה. לוחות דומים, שנוסרו מפריטים

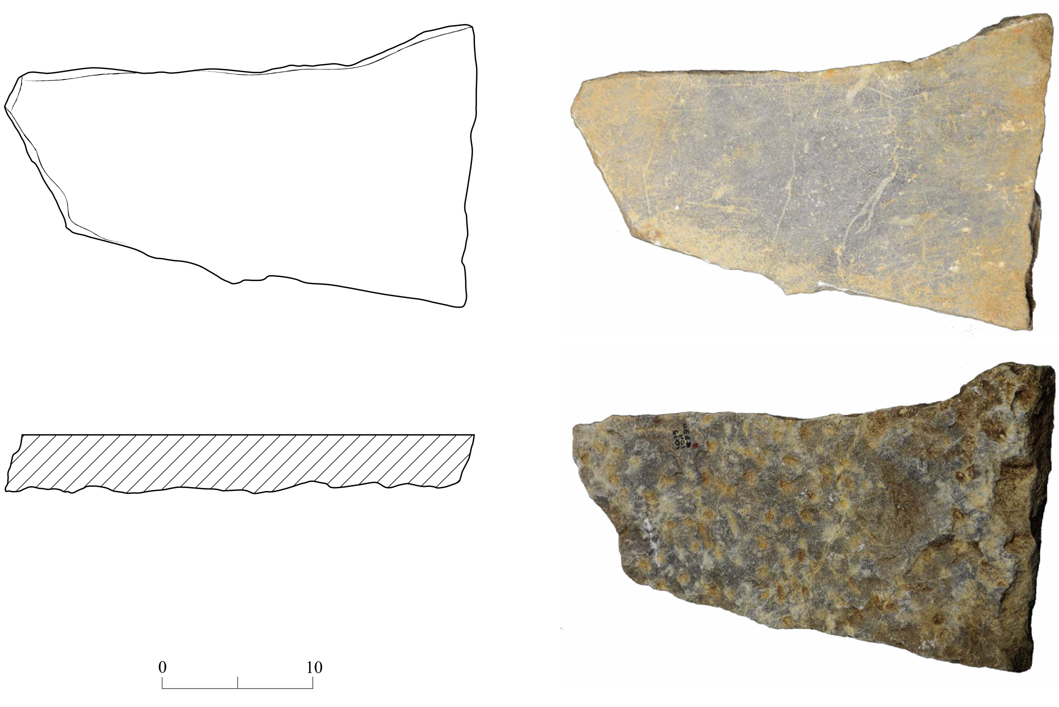

איור 12. לוח שיש.

ארכיטקטוניים, נמצאו גם בעכו, ונראה כי מקורם במבנים מהתקופות הרומית והביזנטית בארץ או במקומות אחרים (שטרן 2011; Stern 2010).[6]

אבן גזית ועליה תבליט (איור 5). בחלקה העליון של אבן גזית קשתית (82 × 50 ס״מ, 44 ס״מ עובי), העשויה מסלע גיר קשה, נמצא תבליט שחוק של בעל חיים. בעל החיים מתואר מהצד, ואפשר להבחין בשתי רגליים, קדמית ואחורית. ברגל האחורית קווי המתאר חדים יותר מאלה של הרגל הקדמית; בשתיהן חסרות כפות הרגליים. זנב ארוך, מורם ומתעגל בצורה קשתית נראה מעל חלקו האחורי של הגוף; ראש החיה חסר. למרות העיצוב הסכמתי של הגוף והשתמרותו הגרועה של התבליט, נראה כי ממדיו, צורתו הקשתית של הגב, ואולי גם תנוחת הרגל האחורית של בעל החיים, מאפשרים לזהותו כדמות של אריה בתקיפה. תיאור דומה של אריה, אם כי ברמת שימור טובה, נמצא על משקוף בית הכנסת בחורבת עמודים שבמזרח בקעת בית נטופה (Levine 1982: Pl. 2, F).

מטבע[7]

1. פני השטח, ריבוע A2, לוקוס 102, סל 1030, ר״ע 106626.
יוסטינוס הב׳, קונסטנטינופול, 572/3 לסה״נ.
פנים: DNI[---]SPPA[יוסטינוס וסופיה יושבים על כס.
גב: **M**, מעל: צלב; מימין: μ/II; משמאל: A/N/N/O; מתחת: **B**. מתחת לקו: CON
Æ, פוליס, ↓, 14.27 גרם, 33 מ״מ.
MIBEC:92, No. 43a

דיון

אבני המיל והמסד הבנוי מלמדים על קיומה של תחנת אבני מיל בסביבת העיר ציפורי ומאפשרים לשחזר את תוואי הכביש האימפריאלי ואת כיוונו. נראה כי הוא נסלל מכיוון עכו־פטולמאיס דרך נחל אבליים ובקעת בית נטופה אל העיר ציפורי־דיוקיסריה (איור 2).[8] הכתובות על אבני המיל (ר׳ Isaac, this volume) מצביעות על שני שלבים עיקריים, קדום ומאוחר, בתולדות סלילת הכבישים הרומיים־האימפריאליים בסביבת העיר ציפורי, במאות הב׳–הד׳ לסה״נ: בימיו של אדריאנוס ובימיו של קונסטנטין. שתי כתובות דומות מימיו של אדריאנוס מוכרות סמוך לאתר: האחת על אבן מיל בתחנת המיל החמישי מלגיו לאורך הכביש לכיוון ציפורי (Isaac and Roll 1998a:184–185), והאחרת על אבן מיל בתחנת המיל התשיעי מעכו לאורך הכביש לכיוון ציפורי (Isaac and Roll 1998b). ביהודה מוכרות שתי כתובות על אבני מיל מימיו של קונסטנטין: האחת על אבן מיל שנמצאה לאורך הכביש מלגיו לדיוקיסריה (Avi-Yonah 1946:97, No. 16), והאחרת על אבן

[6] תודה לאנסטסיה שפירו שזיהתה את השיש. בבדיקת השיש מחפירות עכו, היא הסיקה כי מקורו במרכזי ייצור רבים בסביבת אסיה הקטנה, יוון, מצרים וצפון־מערב איטליה. פריטים אלו הובאו ככל הנראה לנמל בעכו לפני התקופה הצלבנית, ואפשר כי הם פורקו ממבנים בארץ או מחוצה לה (עדנה שטרן ואנסטסיה שפירו, מידע בעל פה).

[7] תודתי לדני שיאון שזיהה את המטבע.

[8] דיווחים על פירוק הכביש הרומי בחלקים גדולים בבקעת בית נטופה נשמרו בארכיון הוועדה לאבני מיל בארץ־ישראל בשנות ה־80 של המאה הכ׳, ואחר כך גם ברשות העתיקות. אפשר שעיבוד חקלאי אינטנסיבי וחריש עמוק שנערכו לאורך תקופות ממושכות הוא הגורם העיקרי להיעלמות תוואי הכביש בבקעת בית נטופה. עם זאת, קטעי הכביש מוכרים בשטח סלעי מורם מסביבתו ממערב לרומת אל־הייב ובשולי הבקעה, בנחל אבליים ומצפון לצומת גולני. בעבודות פיקוח של רשות העתיקות שנערכו בשנים האחרונות, זוהו קטעי סלילה נוספים ממערב לצומת הכניסה למצפה הושעיה.

מיל שנמצאה לאורך הכביש מאמאוס לירושלים (Fischer, Isaac and Roll 1996:294–295). מקבילות אלה מלמדות על מפעל לשיפוץ כבישים שנערך באותה העת בפרובינקיה.

תפקידו של המסד הבנוי

כדי לברר את ייעודו של המסד ואת תפקידו לצד הכביש הרומי האימפריאלי, יש לבחון מבנים אחרים שהוקמו לצדי דרכים, הרחק מיישובי הקבע. מבנים אלו נחלקים לפי גודלם למבנים גדולים ובהם חדרים רבים, ולמבנים קטנים ובהם חדרים אחדים.[9] בספרות המחקר מוכרים מושגים, כגון mutations ו־mansions, המתארים תחנות דרך קטנות וגדולות שהוקמו לאורכם של הכבישים האימפריאליים. התחנות הגדולות הוקמו לרוב במרחק של יום הליכה (25–30 ק״מ) זו מזו וסיפקו לפקידים הממשלתיים שעברו בדרך שירותים בסיסיים, כגון מזון, מים, לינה והחלפת בהמות. בתחנות הקטנות, שמוקמו ביניהן, סופקו לרוב שירותים דומים, למעט החלפת בהמות המסע (Yates 1857; Casson 1974:184). לצד הדרכים הוקמו גם בורגי ובורגריי שסיפקו אף הם שירותים להולכים (להרחבה, ר׳ איזק תשנ״ג), וכן בארות וברכות אגירה, תחנות שמירה ומגדלי שמירה (רול תשל״ו:39). בעין זיתונה שממערב ללגיו חשף גליק (Glick 2006) מכלול ארכיטקטוני שזוהה כתחנת דרכים גדולה, ובו מבנה פריסטילי (792 מ״ר) שמשני צדדיו מכלולים מלבניים ולאורכם שורות של חדרים כפולים; המבנה תוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ. לצד המבנה נמצא תוואי הכביש הרומי האימפריאלי קיסריה–לגיו, וסמוך לו נחשפה אבן מיל (טפר יותם תשס״ד:55; Roll 1994a: Roman Road Map). לפיכך, נראה כי המבנים שנבנו לצד הכבישים הרומיים ושימשו תחנות דרך היו מכלולים ארכיטקטוניים גדולים ומורכבים למדי.[10] מבנים קטנים לצדי דרכים רומיות מוכרים ברמת הגולן שם נחשפו שלוש תחנות ובהן אבני מיל (מעוז תשמ״ב). סמוך למבנים נמצאו שרידי כביש רומי אימפריאלי העולה מכיוון הכנרת, דרך שלוחת לויה מזרחה אל הבשן (Roll 1994a: Roman Road Map). מעוז חפר באתר וחשף מבנה הבנוי מאבנים מסותתות (5.9 × 5.9 מ׳) שהוגדר מגדל שמירה או מגדל דרך; ליבנר (תשנ״ט: צילום מס׳ 2) זיהה אותו כתחנת משמר רומית. במבנה נמצאו שני חדרים מרוצפים ופתח צר ביניהם. כן נמצאו כלי חרס ומטבעות המתוארכים למאה הג׳ לסה״נ (מעוז תשנ״ב:289). לאורך תוואי זה, מדרום לח׳ פרפור תיעד זינגבוים מגדל נוסף ולצדו אבן מיל (זינגבוים 2008). לפי איזק, מגדלים דומים ששימשו לתצפית ולשמירה הוקמו לאורך הדרכים בעיקר בפרובינקיות סוריה (בגולן ובטרכון) וערביה במאות הא׳–הב׳ לסה״נ לצורכי שיטור באזורים שנדרשה בהם הגנה על ההולכים. תופעה זו התקיימה גם ביהודה (הרי ירושלים והר חברון), אך לא נמצאו אבני מיל לצד מבנים שהוגדרו מגדלים. איזק הציע לתארך את מצודות הדרך ביהודה לא לפני התקופה הביזנטית (איזק תשנ״ג:240–241, ור׳ שם מראי מקום נוספים). לפיכך, כפי שהראו איזק (ר׳ לעיל) ומעוז (תשמ״ב; לתופעת שוד הדרכים ולתגובת השלטונות בתקופות הרומית והביזנטית, ר׳ איזק תשמ״ו), היכן שהדבר נדרש מבחינה ביטחונית (ביהודה, בגולן ובטרכון), הוקמו לאורך הדרכים הראשיות ולצד קבוצות של אבני המיל, גם מבנים יחידים ולהם חדר אחד או שניים, ששימשו כנראה לתצפית ולשמירה. אפשר לכאורה להניח כי

[9] סוג נוסף של מבנים דומים הם מבנים העומדים יחידים בסביבתם מכונים, לעתים שלא בצדק, שומרות. בניגוד למבנה הנדון, מבנים אלו שימשו בחקלאות. הם ממוקמים באזורים הרריים, לעתים לצד מתקנים חקלאיים, לרוב גתות, ולכן יש לכנותם בשם ״מגדלים חקלאיים״. למבנים אלו קירות עבים, ולהם חלל פנימי קטן ופתח אחד (למשל ברמת מנשה: עולמי תשמ״א: אתרים 8, 21, 22, 37, 39, 51; גדות וטפר יותם 2009: אתרים 63, 64 ו־107; באזור לגיו: טפר יותם 2013). דר, בעבודתו המקיפה על מערב השומרון, מתארך את המבנים לתקופה ההלניסטית – ראשית התקופה הרומית עד המאה הב׳ לסה״נ, ומציע כי הם שימשו בעיקר לאחסון של תוצרת חקלאית בזיקה לגידול הגפן (דר תשמ״ב:95–178; ר׳ גם שחר תש״ס:306; אפלבאום תשל״ו:75–79). המבנה שנחשף בחפירה אינו מגדל חקלאי, הן בשל מיקומו הן בשל מאפייניו המבניים.

[10] תחנת דרכים גדולה נוספת, הממוקמת אף היא בזיקה לדרכים אל קיסריה וממנה זוהתה בכתובת מקיסריה המכונה ״כתובת הבורגוס״ (שובה תש״ט). בכתובת מתוארכת הקמתה של קיסריה למאה הו׳ לסה״נ (טפר יותם תשס״ד:48–52, איור 4).

המבנה בחפירה זו שימש מתקן שסיפק שירותי דרך בתקופה הביזנטית. מיקומו לצד אבני מיל מחזק טענה זו, אך ממדיו הקטנים של המסד מלמדים כי לא זו הייתה מטרתו. גם מיקומו באזור מיושב כמו בקעת בית נטופה, שנמצא במרחק קטן מהעיר ציפורי, מבטל הנחה זו. ייתכן שהמבנה שימש מקום פולחן להולכים בדרכים, וכי נערכו בו טקסים פולחניים לכבודם של אלים וקיסרים כדי להבטיח את ביטחונם בדרך (ר׳ טפר יגאל וטפר יותם תשע״ג:271; Avner 1984, ור׳ שם מראי מקום נוספים), בדומה להצבת מזבחות לפולחן האלים לאורכן של דרכים (Ekroth 2010:80). גרבל טוענת שפרשת דרכים היא מקום מיוחד המעמיד את האדם בפני בחירה בעוברו בארץ לא נודעת; לטענתה, מאפיין זה של הצומת נקשר לטקסים דתיים ולפולחן בתרבויות שונות, ובהם גם הקרבת קורבנות בתקופה הרומית (גרבל תשכ״א:166). במיתולוגיות היוונית והרומית מופיעים אלי הדרך והגבולות, Hermes ו־Lares Compitales, שלכבודם נערכו טקסים דתיים בצומתי הדרכים (Rose 1957). רול הראה כי אבני המיל והכתובות שעליהן שימשו בין השאר אמצעי תעמולה של הקיסר (רול תשל״ו:49). קליין (תשע״א) טען כי שליטים רומים, ובהם אדריאנוס וקונסטנטין, הקימו אתרי פולחן ששימשו לשליטה מרחבית. לטענתו, האתרים עינן ועין אל־חניה שבהרי ירושלים, השוכנים במרחב הכפרי לצד מקורות מים, לצד כבישים רומיים והרחק ממרכזי יישוב, נוסדו מתוך תפיסה אימפריאלית הרואה חשיבות ביצירת אתרי פולחן ומקומות מקודשים בסביבה הכפרית כדי לקדם אינטרסים פוליטיים, חברתיים וכלכליים, ובהם השתלטות אידיאולוגית של השלטון הזר על האוכלוסייה המקומית. אתרי הפולחן בעינן ובעין אל־חניה הוקמו לאחר מרד בר כוכבא בתהליך של השתלטות רומית־דתית על מרחב שישבה בו קודם לכן אוכלוסייה של יהודים (קליין תשע״א:92–93, ור׳ שם מראי מקום נוספים). אפשר כי המקדש שהוקם בעמרית, למרגלות החרמון, 4 ק״מ מדרום־מערב לבניאס, הוא דוגמה נוספת לפולחן רומי לצד דרכים. חוקרי האתר בעמרית סבורים כי הקמת המקדש באמצע המאה הא׳ לפסה״נ, באזור שהיה קודם לכן בטריטוריה יטורית ונכבש בשנת 63–64 לפסה״נ על ידי פומפיוס, נעשתה במקביל להחלת השלטון הרומי על המרחב בעת הקמתה של הפרובינקיה סוריה (אוברמן, שוולטר ונלסון תשע״ד).

האבן המעוטרת בתבליט בעל החיים (איור 5) עשויה לסייע בהגדרת ייעודו של המסד. מידותיו הגדולות למדי של התבליט מלמדות על מיצג מרשים שניצב באתר, ולמרות שמצבו אינו מאפשר זיהוי ודאי, סביר להניח כי פרטיו נראו היטב מהדרך. הימצאותו של התבליט, בגובה יסודותיו של המסד הבנוי, אינו מאפשר לקבוע באיזו תקופה הוא שימש, בימיו של קונסטנטין או אולי קודם לכן. גם לוח השיש (איור 12) מלמד כי למקום הייתה חשיבות דתית. לוח השיש, שמקורו בצפון־מערב איטליה, הוא מוצר יוקרה שהגיע לאתר בדרך האימפריאלית הנמשכת מהנמל הימי בעכו־פטולמאיס, או בדרך הנמשכת מדרום, מכיוון נמל קיסריה (ר׳ Roll 1996). לפי פישר, ייבוא שיש והסעתו ברחבי ארץ־ישראל התאפשרו הודות לסלילת הדרכים בימי אדריאנוס (Fischer 1998:259–260); תופעה זו התרחבה בערי ארץ־ישראל, בעיקר מהתקופה הסוורית ואילך (פישר וגרוסמרק תשנ״ו).

נראה אם כן, שהמסד הרבוע שימש להצבת פריט פולחני, פסל או מזבח מעוטר, שלא שרד. מיקומו של המסד לצד תחנת אבני מיל בימיו של הקיסר קונסטנטין תומכת בהצעה זו ואינה סותרת את האפשרות כי המקום שימש לפולחן שהתקיים לצד צומת דרכים ראשית בבקעת בית נטופה מהמאה הב׳ לסה״נ (ר׳ להלן).

מערך הכבישים הרומיים־האימפריאליים בסביבת העיר ציפורי

הכביש הרומי האימפריאלי ואבני המיל שנתגלו לצדו מאפשרים דיון מחודש במערך הכבישים הרומיים סביב העיר ציפורי. מקובל לתארך את השלב הקדום בסלילת הכבישים הרומיים־האימפריאליים בסביבה לימיו של אדריאנוס, ונשאלת השאלה באשר למקומה של ציפורי במערך הכבישים לפני ייסודה לפוליס דיוקיסריה ולאחריו. להלן נראה כי הכבישים הרומיים־האימפריאליים שנסללו בקרבתה של ציפורי הוסטו אל העיר רק לאחר ייסודה לפוליס רומית, וכי מערך הסלילה הרומי האימפריאלי השתנה על פי צורכי האימפריה הרומית (איורים 2; 13).

יש הסוברים שהעיר ציפורי הייתה יעד מרכזי במערך הכבישים הרומיים כבר בשלב האדריאני בשנת 120 לסה״נ (Roll 2009:12*–13*), וכי הכבישים שנסללו מעכו־פטולמאיס, מלגיו ומטבריה הובילו אליה (ר׳ הקר תשכ״א; Roll 1994a: Roman Road Map). זאת בניגוד להערכה, הנסמכת על טענתו של איזק, שסלילת הכבישים ביחס לערים המרכזיות ולא למחנות הצבא נעשתה רק לאחר עליית השושלת הסוורית. לפי איזק, שינוי זה ניכר בחריטת כתובות ביוונית על אבני המיל, לצדן או במקומן של הכתובות בלטינית, ובחישוב המרחקים לאורכן של הדרכים מהערים החשובות ולא ממחנות הצבא (Isaac 1998:63–66). לפי הערכה זו, למערך הכבישים הרומיים־האימפריאליים בקרבת העיר ציפורי היה שלב כרונולוגי קדום, והם הוסטו אליה רק לאחר ייסודה לעיר רומית. טענה זו מתחזקת מנתיבם של שני כבישים רומיים־אימפריאליים שנמצאו בסביבת העיר ציפורי: האחד נמשך ממחנה הלגיון בלגיו לכיוון עכו־פטולמאיס, והאחר — מהקולוניה עכו־פטולמאיס לכיוון בקעת כנרות. שני הכבישים מצטלבים בשולי בקעת בית נטופה, מצפון לציפורי־דיוקיסריה אך אינם נכנסים אליה (טפר יגאל ושחר תשמ״ה:108–139; שחר תשס״ז:73–74). לשתי מגמות המחקר משותפת ההערכה, שהכבישים שנסללו בשלב האדריאני וציינו את מוצא הסלילה (*Capia Viarum*) שימשו את מחנה הלגיון בלגיו מדרום ואת הקולוניה עכו־פטולמאיס מצפון־מערב.

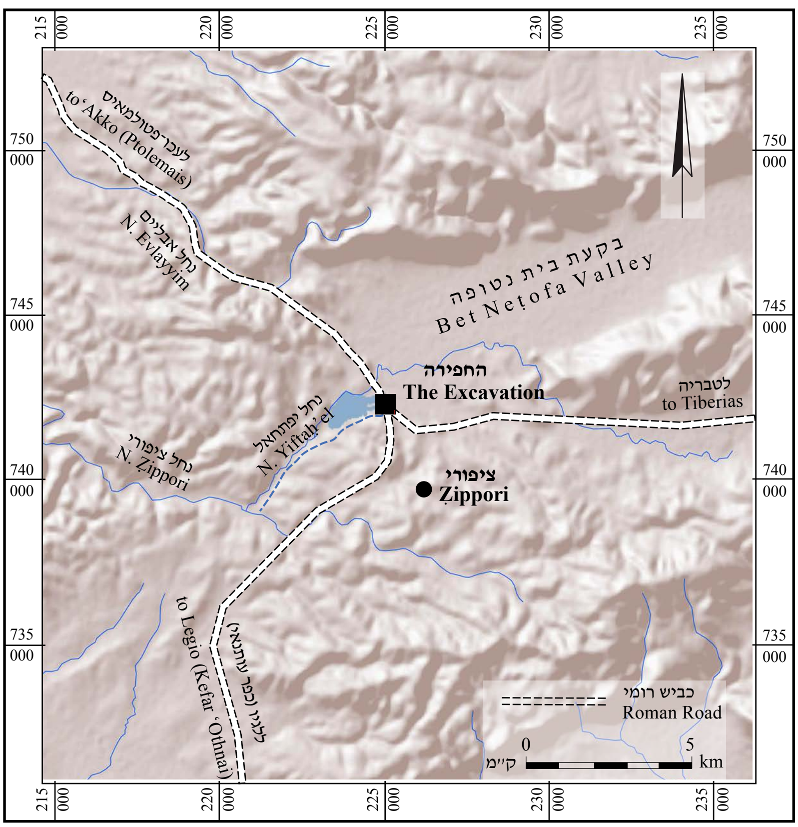

איור 13. מפת הכבישים הרומיים־האימפריאליים באזור בקעת בית נטופה טרם ייסודה של ציפורי כפוליס דיוקיסריה.

שלושה כבישים רומיים־אימפריאליים נסללו בגליל, ומקובלת ההערכה שיעדם היה העיר ציפורי: לגיו–ציפורי, עכו–ציפורי וטבריה–ציפורי. את כביש לגיו–ציפורי חקר הקר (תשכ״א: ציור 1) ומצא כי אורכו 16 מיל רומי, וכי חלקו הראשון, מגבעת המחנה בלגיו עד נחל קישון, משותף לכביש האימפריאלי הנמשך מזרחה אל בית שאן־סקיתופוליס (Isaac and Roll 1982). המשך תוואי הכביש לצפון–מזרח, סמוך לקיבוץ שריד, עובר בין הקיבוצים גבת ויפעת, ונמשך למרגלות תל שימרון בשולי זרזיר, שם הוא פונה לכיוון מזרח וחוצה את ערוץ נחל ציפורי. לאורך הכביש נמצאו אבני מיל בתחנות השנייה והרביעית עד החמש־עשרה, ואילו אבן המיל מהתחנה האחרונה בקרבת ציפורי לא אותרה. למרות העדר ממצאים של כביש סלול ושל אבני מיל בחלקו האחרון של תוואי הכביש המשוער, התקבלה ההערכה במחקר כי הוא עולה לציפורי (הקר תשכ״א). לפי אבן מיל משנת 69 לסה״נ, ראשיתו של התוואי, עד ערוץ הקישון, הוא בסלילה שערכו חיילי הלגיון הרומי העשירי (פרטנזיס) מבירת הפרובינקיה בקיסריה (;Isaac and Roll 1982:66, 91; Roll 1996 Isaac and Roll 1998b). אבני מיל מימי שלטון אדריאנוס (129/130 לסה״נ או 135 לסה״נ) מלמדים על מועד סלילת הכביש, ואילו אבני מיל המתוארכות לימיהם של מרקוס אורליוס (162 לסה״נ) וקונסטנטינוס (333–337 לסה״נ) מלמדות על מועדי שיפוצו. לפי הצעתם של רול ואיזק, מחנה הלגיון שנזכר על אבן מיל בתחנה השנייה מלגיו, מלמד כי הוא שימש נקודת הציון לראשית הדרך (Isaac and Roll 1982:86). על אבן המיל בתחנה החמישית מלגיו, המתוארכת לשנת 120 לסה״נ, ימי שלטונו של אדריאנוס, נמצאה כתובת בלטינית המציינת שהלגיון השני (טריאנה) סלל את התוואי לראשונה; גם כאן מחנה הלגיון בלגיו מציין את נקודת ראשית הסלילה (Isaac and Roll 1979; Isaac and Roll 1998b). כתובת נוספת ביוונית שנמצאה על אותה האבן מציינת את המיל האחד־עשר, אך כאן כיוון הסלילה הוא הפוך, מציפורי־דיוקיסריה אל מחנה הלגיון בלגיו (הקר תשכ״א: 175–176 ; Isaac and Roll 1998a:184–187). שינוי זה מלטינית ליוונית מאוחר למדי, ומצביע לא רק על שינוי בכיוון סלילת הכביש, אלא גם על שינוי במעמדה של העיר ציפורי־דיוקיסריה במערך הכבישים הרומי האימפריאלי (Isaac 1998:63–64). בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו לאורך חלקו המערבי של כביש לגיו–ציפורי, ליד חורבת ליד (קובלר־פארן 2006), ובחלקו המזרחי, ליד שמשית שממערב לציפורי, נמצאה קרמיקה רומית (פורת 2007). בסקרים שנערכו מטעם הולמ״א אותר תוואי הכביש הרומי לכל אורכו וזוהתה דרך העולה אל ציפורי מצפון־מערב. בחפירות שנערכו בקטע שלמרגלות היישוב מצפה הושעיה נמצאו חרסים בתשתית הכביש הרומי שתאריכם אינו קדום לאמצע המאה הג׳ לסה״נ (קובלר־פארן וטפר יותם 2011). נקודת הכניסה המשוערת של הכביש אל העיר מכיוון צפון מתאימה לכיוונו ולנתיבו של הקרדו שנחשף בציפורי (Meyers, Meyers and Hoglund 1994:249–250 ; שחר תשס״ז: 92–93).[11]

את כביש עכו–ציפורי חקר רול (תשמ״ו: 297–300), ובמהלך שנות התשעים של המאה הכ׳ חקרה אותו גם הולמ״א. נמצאו שרידי הכביש ואבני המיל שלאורכו, וכן נמצא תוואי סלול נוסף מכיוון ציפורי לצפון־מערב (ציר הגבעות; טפר יגאל ושחר תשמ״ה: 128–139). הכביש הרומי נסלל מעכו־פטולמאיס, חצה את עמק עכו בחלקו הצפוני לצד תל כיסון ונמשך לדרום־מזרח, דרך נחל אבליים עד בקעת בית נטופה, סמוך לתל חנתון. בקטע זה מוכרות שש תחנות של אבני מיל ועל חלקן נחשפו כתובות. המשך הכביש לכיוון ציפורי לא אותר (Roll 1994a: Map of Roman Road). אבן המיל הקדומה שתועדה עד כה לאורך הכביש האימפריאלי נמצאה במיל התשיעי מעכו־פטולמאיס ומתוארכת לשנת 120 לסה״נ, ימי שלטונו של אדריאנוס. על אבן המיל נזכר כי סולל הכביש היה הלגיון השני טריאנה (רול תשמ״ו: 298 ; Isaac and Roll 1998b:198–200). על אבן

[11] סוגיית תוואי הכבישים הרומיים־האימפריאליים שנסללו אל ציפורי מעסיקה את המחקר הארכיאולוגי מזה זמן, ואף על פי שאפשר היה לצפות למערך של כבישים המגיעים אל העיר מארבע רוחות השמים, עד כה ידוע לנו על תוואי סלול ואבני מיל מכיוון צפון בלבד. עם זאת, מדרום־מערב לאתר, מעל ערוץ נחל ציפורי, קיים גשר מהתקופה המודרנית (״הגשר הטורקי״; נ״צ 22500/73700), ואפשר שדרך נוספת נמשכה מכיוון זה אל העיר, אך אין בידינו מידע נוסף היכול לחזק הנחה זו.

מיל נוספת שנמצאה בקרבת תחנה זו נמצאו שתי כתובות: האחת בלטינית, מימיו של אדריאנוס, המתוארכת לשנת 135 לסה״נ, והאחרת ביוונית, מטויחת וצבועה באדום, המציינת את המיל העשירי ומתוארכת לימיו של קונסטנטינוס (רול תשמ״ו:297). אבן מיל נוספת שנמצאה לאורך התוואי תוארכה לימיו של קרקלה, שנת 213 לסה״נ (רול תשמ״ו:298; לאבנים נוספות, ר׳ לרר 2009). אפשר להעריך כי אבן המיל הנושאת את הכתובת הלטינית מציינת את תאריך סלילת הכביש מכיוון עכו־פטולמאיס, ואילו הכתובת שנמצאה סמוך לה, מימי קונסטנטינוס, שכיוון הסלילה שלה הוא ציפורי־דיוקיסריה, מציינת את המיל העשירי מציפורי־דיוקיסריה. העובדה ששתי האבנים הללו לא נמצאו יחד באותה תחנת אבני מיל, אלא במרחק של מאות מטרים זו מזו ובתחנות מיל שונות, מחזקת את ההנחה כי הן מציינות שלבי שיפוץ מאוחרים של תוואי שנסלל קודם לכן מנקודות מוצא אחרות. לפיכך, אבן המיל מימי אדריאנוס הוצבה במיל התשיעי מעכו־פטולומאיס, ואבן המיל מימי קונסטנטינוס הוצבה בתחנה העשירית לאורך הכביש, מכיוון ציפורי־דיוקיסריה. בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו לאורך הכביש בנחל אבליים (ר׳ רול תשנ״ד:34–35; אביעם תשס״ג) ובקרבת תל כיסון (אבו ריא ופורת 2010) נחשפה שיטת סלילת הכביש, שנעשתה מכמה שכבות תשתית, שתוארכה לתקופה הרומית ללא התייחסות לשלבי הסלילה המשתקפים מהכתובות על אבני המיל.

הכביש הרומי ציפורי–טבריה (ר׳ לעיל) לא פורסם, אך נסקר ונחקר במסגרת עבודת הולמ״א. תוואי הכביש מוכר באזור צומת גולני ובקרבת היישוב רומת אל־הייב שבבקעת בית נטופה, ונחשפו בו אבני מיל (Roll 1994a: Roman Road Map). בתוואי זה, במיל השני מציפורי, נמצאו אבני מיל, ועל אחת מהן נחשפה כתובת המציינת את השם דיוקיסריה. הכתובת מתוארכת לימיו של קרקלה, והיא מלמדת שסלילת הכביש מהפוליס נערכה לא לפני העשור השני של המאה הג׳ לסה״נ. בתחנת אבני המיל שליד צומת גולני נמצאו ארבע אבני מיל, ועל אחת מהן נחשפה כתובת נוספת מימי קרקלה (שנהב תשמ״ד; ארכיון הולמ״א). בחפירה (רול תשנ״ד:35) שנערכה לאורך קטע הכביש בצומת גולני, מדרום לחורבת משכנה, נעשה חתך בדיקה, ובו תועד הכביש לאורך מאות מטרים. כן נחשפו שלושה שלבי סלילה המלמדים כי הייתה התפתחות כרונולוגית במערך הסלילה של הכביש. חפירות לאורך הכביש נערכו גם מדרום וממערב לחורבת משכנה, שם חשף סטפנסקי את תוואי הכביש ומצא שלב סלילה נוסף, מאוחר, הצמוד מצפון לתוואי הכביש המקורי. במקום נמצאו חרסים המתוארכים לתקופות הרומית, הביזנטית והעות׳מאנית (סטפנסקי תשנ״ח; תשס״ג; אלכסנדר 2012).

את הכבישים הרומיים במרחב ציפורי סללו לראשונה חיילי הלגיונות ששהו במחנות בגליל או בקרבתם משני יעדים מרכזיים: מחנה הלגיון בלגיו וקולוניה עכו־פטולמאיס. המחנה בלגיו נסקר ומיקומו נקבע בגבעת אל־מאנאך שמדרום לתל מגידו (Tepper 2002:233–234). הצעה זו אוששה גם במחקר גיאופיזי ובחפירות ארכיאולוגיות (Pincus et al. 2013; Tepper, David and Adams 2016) ומקובל כי הלגיון השני טריאנה הגיע למקום לראשונה בשנת 117 לסה״נ, ובהמשך החליפו הלגיון השישי פראטה ששהה באתר עד שלהי המאה הג׳ לסה״נ (Tepper 2007). עכו נוסדה לקולוניה רומית בשנת 53–54 לסה״נ (Tsafrir, Di Segni and Green 1994:204–205), ואף על פי שמקומה של הקולוניה טרם אותר, באזור שממזרח לחומות העיר הצלבנית ולמרגלות תל עכו נחשף בית קברות גדול, ונמצאו בו קבורות של חיילים רומים ושל אוכלוסייה שעסקה בפולחן אלילים (טפר יותם תש״ע). ממצא זה מלמד כי היו חיילים רומים בעכו־פטולמאיס ובלגיו במאות הא׳–הג׳ לסה״נ. הכתובות על אבן המיל החמישית מלגיו ועל אבן המיל התשיעית מעכו־פטולמאיס (ר׳ לעיל) מוכיחות אף הן כי את סלילת הכבישים בקטעים אלו ביצעו חיילי הלגיונות הרומיים, וכי אתרים אלו, מחנה הלגיון והקולוניה עכו, שימשו נקודות המוצא לסלילה.

ציפורי נוסדה בימי הורדוס אנטיפס והוכרזה לפוליס רומית במאה הב׳ לסה״נ. למרות הערכות המקדימות אירוע זה לימיו של אדריאנוס (Tsafrir, Di Segni and Green 1994:227), הממצא הנומיסמטי מלמד כי הכרזה זו התרחשה בימיו של הקיסר אלכסנדר פיוס, בשנים 138–163 לסה״נ (Millar 1996:369; Isaac and Roll 1998a:192). נראה כי בתקופה שלפני ההכרזה שימשה העיר צומת חשוב של דרכים מקומיות, ואולי אף חלק

ממערכת דרכים אזורית, אך אין זה סביר להניח כי כבר בימי אדריאנוס העיר שימשה נקודת מוצא לסלילת כבישים רומיים־אימפריאליים. עובדה התומכת בטענה זו אפשר למצוא בחפירות ציפורי. במרכז העיר, על הגבעה המזרחית, נחשף רחוב ראשי (קרדו), מרוצף לוחות אבן, שאורכו עשרות מטרים וכיוונו צפון–דרום; הרחוב תוארך לימי שלטונו של אדריאנוס, השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ (Meyers, Meyers and Hoglund 1994:249–250). החופרים הגדירו את הרחוב כביש רומי וטענו כי בנייתו משקפת את השינוי שחל בציפורי בימי אדריאנוס, ואת הרחבת שטחה העירוני לאזורים חדשים. בחתכי בדיקה שנערכו לאורך הרחוב המרוצף נמצא כי הוא בנוי על דרך קדומה, קטנת ממדים, שתוארכה, לכל המאוחר, לימי הורדוס אנטיפס (4 לפסה״נ – 39 לסה״נ). לפי הצעת החופרים, דרך זו קשרה את המרחב הכפרי שמצפון אל העיר (McCollough and Edwards 1997). העובדה שעד לשלב זה לא נמצא שער לעיר במוצא הרחוב מתקופת שלטונו של אדריאנוס, ועדויות לסלילת כביש אימפריאלי מאותה עת בכניסה אל העיר, שוללים את האפשרות שהרחוב שנחשף (ר׳ לעיל) היה חלק ממערך הסלילה הרומית האימפריאלית באותה עת אל ציפורי. גם הדרך הכפרית הקדומה, ששרידיה נמצאו ביסודות הרחוב הראשי, ויעדה — שטחי החקלאות שמצפון־מערב לציפורי — מלמדים שלא הייתה חלק ממערך זה.

בחינת הממצאים מציפורי (ר׳ לעיל) מעלה את האפשרות שלתוואי הכבישים הרומיים־האימפריאליים קדם שלב של דרך כפרית מקומית. וייס תיאר את ציפורי במאה הא׳ לסה״נ וטען כי אופייה היה כפרי: ״נוסף על הדרך שהובילה אל העיר מרוח זו ומספר מתקנים חקלאיים ובורות מים ששיוו לפריפריה היישובית בציפורי אופי כפרי, היו פזורים כפי הנראה באזור האוכף, שלימים הפך לעיר התחתית, מספר מבנים בודדים ללא ארגון מיוחד, שלא הותיר רושם רב בשטח״ (וייס תשס״ו:28–29). בחפירה שנערכה במצפה הושעיה נחשף קטע מכביש רומי איפריאלי שהגיע אל ציפורי מצפון. לכביש שלב קדום של דרך כפרית, מקומית, ועליה נסלל בשלב מאוחר כביש רומי אימפריאלי רחב. בניגוד לממצא בציפורי, השלב המאוחר בכביש זה מאוחר למאה הג׳ לסה״נ (קובלר־פארן וטפר יותם 2011). תיארוך זה מתאים לממצא של אבן מיל מימיו של קרקלה, שנמצאה במרחק של שני מיל מצפון־מערב לעיר ציפורי, המכונה בכתובת בשם דיוקיסריה (ארכיון הולמ״א; אבן מיל נוספת נמצאה לאורך כביש זה ותאריכה דומה, שנהב תשמ״ד). אפשר להציע כי שרידי הדרך הכפרית שנחשפה במצפה הושעיה שמצפון לציפורי מתאימה לממצא שתיאר וייס (ר׳ לעיל) באוכף שממזרח לאקרופוליס, ואילו רחוב העמודים (קרדו) שנחפר בעיר התחתית של ציפורי מתאים בכיוונו ובמהלכו לסלילה הרומית האימפריאלית (המאה הג׳ לסה״נ). לפי הצעה זו, דרך כפרית שנמשכה מהעיר לכיוון צפון שימשה מהמאה הג׳ ואילך תוואי לכביש הרומי האימפריאלי העולה אל העיר ותוואי של אחד מרחובותיה הראשיים.[12]

הקשר בין סלילה כפרית, מקומית, מוקדמת לבין סלילה רומית אימפריאלית מאוחרת נמצא במקומות נוספים בגליל, כגון באתר ליד צומת משכנה, שם נסלל כביש רומי מעל דרך כפרית, חקלאית, הנמשכת בכיוון דרום–צפון (רול תשנ״ד:35; סטפנסקי תשנ״ח). לאחרונה הוצע כי השלב הקדום בהתפתחות הכביש היה חלק ממערך סלילה יהודי שראשיתו בימי הבית השני ואשר נועד לשרת את העולים לרגל לירושלים (טפר יגאל וטפר יותם תשע״ג:82, איור 25). גם בציפורי תופעה זו מלמדת על סלילת דרכים מקומיות, ככל הנראה בידי יהודים, לצרכים חקלאיים ואולי דתיים. ייתכן שדרכים אלו שימשו גם אזורים נרחבים בין ציפורי לסביבתה, אך מערך זה שונה בתכלית מיעדיו, מצרכיו וממאפייניו של מערך הסלילה הרומי האימפריאלי שנעשה בשלב מאוחר למדי.

---

[12] הצעה זו הועלתה בעל פה בפניו של זאב וייס, העומד בראש משלחת האוניברסיטה העברית לחפירות ציפורי. וייס טוען, בניגוד לעמדה המוצגת כאן, שהכביש הרומי הראשי נכנס אל העיר מכיוון מזרח ויש לחפשו בתוואי הסמוך למפעל המים. יש לציין כי בשלב זה של המחקר לא מוכרים לנו בסביבה דרכים או כבישים. ממצא של אבני מיל נוספות, שנמצאו לאחרונה מצפון־מערב לציפורי, מחזק להערכתנו את ההצעה המובאת במחקר זה (טפר יותם, בהכנה).

סיכום ומסקנות

הכתובות על אבני המיל וממצאי החפירה מלמדים כי אפשר לתארך את ראשית סלילת הכבישים הרומיים בגליל, בתוואי שבין עכו־פטולמאיס לבין מחנה הלגיון בלגיו, לימי שלטונו של אדריאנוס, לא לפני שנת 120 לסה״נ. כן נראה כי חיילי הלגיון השני טריאנה סללו את הכביש הרומי הנמשך מכיוון קולוניה עכו־פטולמאיס לדרום־מזרח וגם את הכביש הנמשך מכיוון המחנה בלגיו לצפון־מזרח, ככל הנראה אל נקודת יעד משותפת במקום הצטלבות הכבישים בבקעת בית נטופה. מפענוח הכתובות עולה כי הכבישים שופצו עוד בימי שלטונו של אדריאנוס, וכי בימי שלטונם של הקיסרים מרקוס אורליוס, קרקלה וקונסטנטינוס הוצבו אבני מיל נוספות לאורכם של הכבישים הרומיים הללו. נתונים אלו מלמדים כי במערך הכבישים האימפריאלי נערכו עבודות שיפוץ ונעשו תיקונים גם במהלך המאות הב׳–הד׳ לסה״נ. רק לאחר ייסודה של ציפורי לפוליס הרומית דיוקיסריה, הוסטו הכבישים הרומיים־האימפריאליים אל העיר. שינוי זה במערך הכבישים בקרבתה של ציפורי מלמד על מרכזיותה במהלך התקופה הרומית עד סופה (על מערך הכבישים הרומיים ששופצו ושהיו בשימוש מאוחר יותר, לכל אורכה של התקופה הביזנטית, וכן על אבני מיל המתוארכות לתקופה זו בסוריה ובערביה, ר׳ Thomsen 1917; Goodchild 1948–1949:127; Roll 1995), ונראה כי חלק מהכבישים הללו שימשו את ההולכים בדרכים גם בתקופה מאוחרת יותר. דיוקיסריה נזכרת במסע הרביעי בכתביו של תיאודוסיוס, במרחק 30 מיל מקיסריה. אזכור זה מלמד גם על מקומה של העיר במאה הו׳ לסה״נ ורומז על כך שהייתה יעד בדרכי הצליינים בארץ ישראל; בכתבים אלו נזכר גם המרחק (5 מיל) מדיוקיסריה לקנה הגלילית ולנצרת (צפריר תשל״ט: 63–65, וכן המפה בעמ׳ 79 ; Theodosius). אל שני יעדים אלו, מדרום וממזרח לעיר, לא נסללו כבישים רומיים־אימפריאליים (Roll 1994a: Roman Road Map) וסביר שהם משקפים מציאות חדשה, שהושפעה מנתיבי הצליינות אל ארץ הקודש ואתריה. העדרם של נתונים מתקופה זו על הכביש הנמשך מכיוון עכו אל העיר ציפורי־דיוקיסריה דרך בקעת בית נטופה, יכול ללמד על כך שהכביש לא שימש את הצליינות הנוצרית לגליל.

הסלילה הרומית האימפריאלית בגליל החלה במחצית השנייה של המאה הא׳ לסה״נ והגיע לשיאה במאה הג׳ לסה״נ. עדויות לשיפוץ כבישים רומיים־אימפריאליים תוארכו גם לתקופה הביזנטית, ונראה כי מערכת זו הייתה דינמית והשתנתה במהלך התקופה לפי צורכי האימפריה.

פענוח הכתובות על אבני המיל מחפירה זו מלמד כי סלילת הכביש הרומי נעשתה בימיו של אדריאנוס. סלילה זו נערכה בין מחנות צבא (לגיו) וקולוניות רומיות (עכו־פטולמאיס), ורק בשלב מאוחר נכנסה אל הערים הראשיות (ציפורי־דיוקיסריה). לפיכך, נראה שייסוד המחנה בלגיו ותאריך הפיכתה של ציפורי לפוליס רומית, וכן שינויים שנעשו בימי השושלת הסוורית, הנזכרים בכתובות על אבני המיל, הם נקודות ציון היסטוריות וכרונולוגיות חשובות להתפתחות מערך הסלילה בגליל, במרחב הגיאוגרפי שבמרכזו שוכנת העיר ציפורי.

מיקום קבוצת אבני המיל והמסד הבנוי בבקעת בית נטופה מלמדים על צומת דרכים מרכזי שהיה סמוך לעיר ציפורי בשלב מוקדם בתולדות הסלילה הרומית בגליל, ונראה כי בתקופה זו התקיים במקום גם פולחן רומי. רק לאחר ייסודה של העיר ציפורי כפוליס הוסטו הכבישים האימפריאליים אל העיר, ומעדויות ארכיאולוגיות, ובהן כתובות על אבני מיל, אפשר להציע כי תוואי זה פעל כבר בימי שלטונו של קרקלה, במאה הג׳ לסה״נ. מציאות זו התקיימה במהלך התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, ואפשר כי המסד הבנוי שנחשף בחפירה מלמד על כך שאתר הפולחן המשיך להתקיים גם במהלך המאה הד׳ לסה״נ.

ממצאי חפירה זו חשובים להבנת מערך הכבישים הרומיים־האימפריאליים בסביבת ציפורי ומרחיבים את ידיעותינו על התפתחותו. כן הם מלמדים על פולחן שנערך בצמתים ולאורכן של הדרכים בתקופה זו.

הפניות

אבו ריא ר׳ ופורת ל׳ 2010. תל כיסון. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (23.5.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1391&mag_id=117 (תאריך גישה 27.7.2014).

אביעם מ׳ תשס״ג. דרך רומית בנחל אבלים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 17.

אוברמן א׳, שוולטר ד׳ ונלסון מ׳ תשע״ד. מקדשים מהתקופה הרומית בחורבת עמרית שלמרגלות החרמון. **קדמוניות** 146: 81—86.

איזק ב׳ תשמ״ו. ׳ליסטים׳ ביהודה ובערביה. **קתדרה** 39: 3—36.

איזק ב׳ תשנ״ג. למהותם של המושגים בורגי ובורגאריי. בתוך א׳ אופנהיימר, י׳ גפני ומ׳ שטרן, עורכים. **יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד: מחקרים לכבודו של שמואל ספראי**. ירושלים. עמ׳ 235—242.

אלכסנדר י׳ 2012. חורבת משכנה – אל צירה (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (26.3.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1963&mag_id=119 (תאריך גישה 13.7.2015).

אפלבאום ש׳ תשל״ו. מפעל ההתיישבות של בית חשמונאי: מניעיו ובעיותיו. בתוך א׳ אופנהיימר, א׳ כשר וא׳ רפופורט, עורכים. **אדם ואדמה בארץ־ישראל הקדומה: קובץ מחקרים**. ירושלים. עמ׳ 75—79.

בוסתנאי ע׳ תשל״א. דרב־אל־חורנה — דרך קדומה. **ארץ־ישראל** י: 191—197.

בן־אליהו א׳ תשע״ד. **בין גבולות: תחומי ארץ־ישראל בתודעה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים.

גדות י׳ וטפר יותם 2009. **מפת רגבים (49)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). http://www.antiquities.org.il/survey/#map (תאריך גישה 29.8.2017).

גרבל א׳ תשכ״א. הדרך באמונה ובפולקלור. בתוך י׳ ליבוביץ, עורך. **האנציקלופדיה העברית** יג. ירושלים. עמ׳ 166—167.

דר ש׳ תשמ״ב. **התפרוסת היישובית של מערב השומרון, בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, והתקופה הביזנטית** (שני כרכים). עבודת דוקטור, החברה לחקירת ארץ ישראל. ירושלים.

הקר מ׳ תשכ״א. כביש רומאי לגיו—ציפורי. **ידיעות** 25: 175—186.

וייס ז׳ תשס״ו. טבריה וציפורי במאה הראשונה לסה״נ: טופוגרפיה עירונית ומפעלי הבנייה של הורדוס אנטיפס בגליל. **קתדרה** 120: 11—32.

וילנאי ז׳ תשל״ו. בית נטופה. **אריאל אנציקלופדיה לידיעת ארץ־ישראל**. תל אביב. עמ׳ 775—776.

זינגבוים א׳ 2008. ח׳ פרפור. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (20.3.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=718&mag_id=114 (תאריך גישה 27.7.2014).

טפר יגאל וטפר יותם תשע״ג. **דרכים נושאות עם — דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני**. תל אביב.

טפר יגאל ושחר י׳ תשמ״ה. **ישובים יהודיים בגליל ומערכות המסתור שבהם**. תל אביב.

טפר יותם תשס״ד. כביש רומי ב״מעבר עירון״ — שרידי סלילה מקיסריה למחנה הלגיון השישי בלגיו. בתוך י׳ בר־גל, נ׳ קליאוט וא׳ פלד, עורכים. **מחקרים בארץ ישראל, ספר אביאל רון**. חיפה. עמ׳ 47—82.

טפר יותם תש״ע. בית קברות פגאני מהתקופה הרומית למרגלות תל עכו — עדות לקבורת חיילים מהצבא הרומי ואזרחיה של קולוניה פטולמאיס. בתוך א׳ קילברו ור׳ רדרומאו, עורכות. **אלף לילה ויום: תולדותיה של עכו** (קטלוג מוזיאון הכט 31). חיפה. עמ׳ 25—32.

טפר יותם תשע״א. ״19 מיל מ...״ כביש רומי מלגיו לקיסריה דרך רמת מנשה. בתוך א׳ איילון וא׳ איזדרכת, עורכים. **מכמני קיסריה א׳: סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, מוגשים בהוקרה לד״ר יוסף פורת.** ירושלים. עמ׳ 257—274.

טפר יותם 2013. מגידו — סקר צומת יקנעם – צומת מגידו (כביש 66). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (31.11.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=4371&mag_id=120 (תאריך גישה 27.7.2014).

טפר יותם 2014. מאגר אשכול. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (24.10.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=11631&mag_id=121 (תאריך גישה 10.4.2016).

טפר יותם, בהכנה. הר חיא, תחנת אבני מיל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

יצחקי א׳ תשל״ז. בקעת בית נטופה. בתוך א׳ יצחקי, עורך. **מדריך ישראל, אנציקלופדיה שימושית לידיעת הארץ** ג. ירושלים. עמ׳ 49—53.

ליבנר ע׳ תשנ״ט. הלכות יין נסך ודרך רומית אחת בגולן. **על אתר** ד–ה:193—198.

לרר י׳ 2009. תמרה–צומת יאסיף, סקר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (1.12.2009) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1276&mag_id=115 (תאריך גישה 27.7.2014).

מעוז צ׳ תשמ״ב. מיגדל שמירה בגולן. **חדשות ארכיאולוגיות** עח־עט:1.

מעוז צ׳ תשנ״ב. גולן, התקופה ההלניסטית עד ימי הביניים. בתוך א׳ שטרן, עורך. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 1. ירושלים. עמ׳ 286—300.

משורר י׳ תשנ״ח. **אוצר מטבעות היהודים: מימי שלטון פרס ועד מרד בר־כוכבא.** ירושלים.

סטפנסקי י׳ תשנ״ח. חורבת משכנה — דרך רומית. **חדשות ארכיאולוגיות** קח:175.

סטפנסקי י׳ תשס״ג. חורבת משכנה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114 :22—23.

עולמי י׳ תשמ״א. **מפת דליה (13)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

פורת ל׳ 2007. שמשית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (17.10.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=595&mag_id=112 (תאריך גישה 27.7.2014).

פישר מ׳ וגרוסמרק צ׳ תשנ״ו. שיש ועובדי שיש בארץ־ישראל בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית. **ארץ־ישראל** כה:471—483.

צפריר י׳ תשל״ט. המפות שהחזיק תיאודוסיוס — על מפות הצליינים של ארץ־ישראל וירושלים במאה השישית לספירה. **קתדרה** 11 :63—85.

צפריר י׳ תשמ״ב. הפרובינציות בארץ־ישראל: שמות, גבולות ותחומי מנהל. בתוך צ׳ ברס, ש׳ ספראי, י׳ צפריר ומ׳ שטרן, עורכים. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני עד הכיבוש המוסלמי** א. ירושלים. עמ׳ 350—386.

קובלר־פארן ק׳ 2006. ח׳ ליד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (8.1.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=289&mag_id=111 (תאריך גישה 27.7.14).

קובלר־פארן ק׳ וטפר יותם 2011. ציפורי צפון. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (27.4.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1674&mag_id=118 (תאריך גישה 27.7.2014).

קליין א׳ תשע״א. עינן — אתר פולחן רומי במחוז תמנה. **מחקרי יהודה ושומרון** כ:81—96.

רול י׳ תשל״ו. מערך הדרכים הרומיות בארץ־ישראל. **קדמוניות** 34—35 :38—50.

רול י׳ תשמ״ו. סיור לאורך כביש רומי בגליל המערבי. בתוך מ׳ ידעיה, עורך. **קדמוניות הגליל המערבי, קובץ מאמרים.** תל אביב. עמ׳ 297—303.

רול י׳ תשנ״ד. סקר כבישים רומיים בגליל התחתון. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב:33–35.

שובה מ׳ תש״ט. כתובת הבורגוס מקיסריה שבארץ ישראל. **תרביץ** כ:273–283.

שחר י׳ תש״ס. הר המלך – לפתרונה של חידה. **ציון** סח:275–306.

שחר י׳ תשס״ז. בדרך ההולכת אל ציפורי — יישובים, קברים, גתות ואבני מיל. בתוך א׳ זלצר, עורך. **עמק יזרעאל וכל נתיבותיו**. ירושלים. עמ׳ 73–93.

שטרן ע׳ 2011. עכו, קריית חינוך. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (2.5.2011).. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1667&mag_id=118 (תאריך גישה 27.7.2014).

שנהב א׳ תשמ״ד. סקר יער לביא. **חדשות ארכיאולוגיות** פד:18.

Abu Raya R. and Porat L. 2010. Tel Kison. *HA–ESI* 122 (May 23). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=1391&mag_id=117 (accessed June 26, 2018).

Aviam M. 2002. A Roman Road in Naḥal Evlayim. *HA–ESI* 114:16*.

Avi-Yonah M. 1946. Newly Discovered Latin and Greek Inscriptions. *QDAP* 12:84–102.

Avner U. 1984. Ancient Cult Sites in the Negev and Sinai Deserts. *Tel Aviv* 11:115–131.

Balouka M. 2013. Roman Pottery. In E.M. Meyers and C.L. Meyers eds. *The Pottery from Ancient Sepphoris.* Winona Lake. Pp. 13–129.

Casson L. 1974. *Travel in the Roman World*. Toronto.

Covello-Paran K. 2006. Khirbat Lidd. *HA–ESI* 118 (January 8). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=289&mag_id=111(accessed June 24, 2018).

Covello-Paran K. and Tepper Y. 2011. Ẓippori North. *HA–ESI* 123 (April 24). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=1674&mag_id=118 (accessed June 26, 2018).

Ekroth G. 2010. Altars. In M. Gagarin ed. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome* I. Oxford. Pp. 80–84.

Fischer L.M. 1998. *Marble Studies: Roman Palestine and the Marble Trade* (Xenia, 40). Constance.

Fischer M., Isaac B. and Roll I. 1996. *Roman Roads in Judaea* II: *The Jaffa–Jerusalem Roads* (BAR Int. S. 628). Oxford.

Glick D. 2006. A Salvage Excavation at ‘Ein ez-Zeituna in Naḥal ‘Iron. *‘Atiqot* 51:31–69.

Goodchild R.G. 1948–1949. The Coast Road of Phoenicia and Its Roman Milestones. *Berytus* 9:91–127.

Isaac B. 1998. Milestones in Judaea: From Vespasian to Constantine. In B. Isaac. *The Near East under Roman Rule: Selected Papers*. Leiden–New York–Cologne. Pp. 48–75.

Isaac B. This volume. The Inscriptions on the Milestones from the Bet Neṭofa Valley.

Isaac B. and Roll I. 1979. Judaea in the Early Years of Hadrian’s Reign. *Latomus* 38:54–66.

Isaac B. and Roll I. 1982. *Roman Roads in Judaea* I: *The Legio–Scythopolis Road* (BAR Int. S. 141). Oxford.

Isaac B. and Roll I. 1998a. Judaea in the Early Years of Hadrian’s Region. In B. Isaac. *The Near East under Roman Rule: Selected Papers.* Leiden–New York–Cologne. Pp. 182–197.

Isaac B. and Roll I. 1998b. Legio II Traiana in Judaea. In B. Isaac. *The Near East under Roman Rule: Selected Papers.* Leiden–New York–Cologne. Pp. 198–207.

Isaac B. and Roll I. 1998c. A Milestone of A.D. 69 from Judaea: The Elder Trajan and Vespasian. In B. Isaac. *The Near East under Roman Rule: Selected Papers.* Leiden–New York–Cologne. Pp. 36–45.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame: Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia, Mo. Pp. 137–226.

Kadman L. 1961. *The Coins of Akko Ptolemais* (Corpus Nummotum Palaestinensium IV). Jerusalem.

Lerer Y. 2009. Tamra–Yasif Junction, Survey. *HA–ESI* 121 (December 1). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=1276&mag_id=115 (accessed June 26, 2018).

Levine L.I. 1982. Excavations at the Synagogue of Ḥorvat ʻAmmudim. *IEJ* 32:1–12.

Loffreda S. 2008. *Cafarnao* VII: *Documentazione grafica della ceramica (1968–2003)* (SBF Collectio Maior 49). Jerusalem.

McCollough C.T. and Edwards D.R. 1997. Transformations of Space: The Roman Road at Sepphoris. In D.R. Edwards and C.T. McCollough. *Archaeology and the Galilee: Texts and Contexts in the Graeco-Roman and Byzantine Periods* (South Florida Studies in the History of Judaism 143). Atlanta. Pp. 135–142.

Meyers E.M., Meyers C.L. and Hoglund K.G. 1994. Sepphoris (Ṣippori), 1993. *IEJ* 44:247–250.

MIBEC: W. Hahn and M. Metlich. *Money of the Incipient Byzantine Empire Continued: Justin II—Revolt of the Heraclii, 565–610* (Veröffentlichungen des Instituts für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien 13). Vienna 2009.

Millar F. 1993. *The Roman Near East, 31 BC–AD 337.* Cambridge, Mass.–London.

Miller S.S. 1996. Hellenistic and Roman Sepphoris: The Historical Evidence. In R.M. Nagy, C.L. Meyers, E.M. Meyers and Z. Weiss eds. *Sepphoris in Galilee: Crosscurrents of Culture*. Winona Lake. Pp. 20–27.

Pincus J.A., Smet T.S. de, Tepper Y. and Adams M.J. 2013. Ground Penetrating Radar and Electromagnetic Archaeogeophsical Investigations at the Roman Legionary Camp at Legio, Israel. *Archaeological Prospective* 20:175–188.

Porat L. 2007. Shimshit. *HA–ESI* 119 (October 10). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=595&mag_id=112 (accessed June 26, 2018).

Roll I. 1994a. Roman Roads. In Y. Tsafrir, L. Di Segni and J. Green. *Tabula Imperii Romani; Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods; Maps and Gazetteer*. Jerusalem. Pp. 21–22.

Roll I. 1994b. Survey of Roman Roads in Lower Galilee. *ESI* 14:38–40.

Roll I. 1995. Roads and Transportation in the Holy Land in the Early Christian and Byzantine Times. *JAC* Suppl. 20/2:1166–1170.

Roll I. 1996. Roman Roads to Caesarea Maritima. In A. Raban and K.G. Holum eds. *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia* (Documenta et monumenta orientis antiqui XXI). Leiden–New York–Cologne. Pp. 549–558.

Roll I. 2009. Between Damascus and Megiddo: Roads and Transportation in Antiquity across the Northeastern Approaches to the Holy Land. In L. Di Segni, Y. Hirschfeld, J. Patrich and R. Talgam eds. *Man near a Roman Arch: Studies Presented to Prof. Yoram Tsafrir*. Jerusalem. Pp. 1*–20*.

Rose H.J. 1957. Hermes; Lares. In M. Cary, A.D. Nock, J.D. Denniston, J. Wight Duff and H.H. Scullard eds. *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford. Pp. 417–418; 479–480.

Stepansky Y. 2000. Ḥorvat Mishkena—A Roman Road. *ESI* 20:130*–131*.

Stepansky Y. 2002. Ḥorvat Mishkena. *HA–ESI* 114:22*.

Stern E.J. 2010. A Thirteenth Century Hoard of Marble Spolia at Acre (Israel). *Marmora* 6:151–161.

Tabula Peutingeriana: *Codex Vindobonensis 324* (2 vols.). E. Weber ed. Graz 1976.

Tepper Y. 2002. Lajjun–Legio in Israel: Results of a Survey in and Around the Military Camp Area. In P. Freman, J. Bennett, Z.T Fiema and B. Hoffmann eds. *Limes XVIII* 1 *(Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Amman, Jordan, September 2000)* (BAR Int. S. 1084i). Oxford. Pp. 231–242.

Tepper Y. 2007. The Roman Legionary Camp at Legio, Israel: Results of an Archaeological Survey and Observations on the Roman Military Presence at the Site. In A.S. Lewin and P. Pellegrini eds. *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest (Proceedings of a Colloquium Held at Potenza, Acerenza and Matera, Italy, 10–14.5.2005)* (BAR Int. S. 1717). Oxford. Pp. 57–71.

Tepper Y., David J. and Adams M.J. 2016. The Roman VIth Legion Ferrata at Legio (el-Lajjun), Israel: Preliminary Report of the 2013 Excavation. *Strata* 34:91–123.

Theodosius. De situ terrae sanctae. P. Geyer ed. (*CCSL 175*). Turnhout 1965. Pp. 114–125.

Thomsen P. 1917. Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palaestina. *ZDPV* 40:1–103.

Tsafrir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani; Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods; Maps and Gazetteer*. Jerusalem.

Yates J. 1857. Mansio. In W. Smith ed. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities.* London. P. 729.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

A Milestone Station in the Bet Neṭofa Valley, North of Ẓippori, and Its Place in the Roman Imperial Road System in the Galilee

Yotam Tepper

(Pp. 1*–24*)

In November–December 2001, a salvage excavation was conducted at the site of the Eshkol reservoir in the western Bet Neṭofa Valley (Fig. 1), prior to the facility's enlargement. Four excavation squares were opened (Plan 1), exposing a square foundation. Near the foundation, to the west and northwest, three large stone bases and three milestones were found, two of which were intact.

The stone-built foundation (5 × 5 m) was constructed of limestone blocks, which were exposed below the height of the floor. A section dug in the middle of the structure exposed up to five stone courses (Figs. 3, 4), slightly concave in profile. One of the stones bore a worn relief of an animal on its upper part (Fig. 5). To the west of the foundation, two large ashlar blocks were unearthed (B1, B2; 1 × 1 m, 0.45 m high) that had served as milestone bases. A third base (B3; Fig. 6:1) was found c. 3 m northwest of the foundation.

The excavation recovered three milestones: two in its northern part (MS1, MS2; Fig. 7) and a third to the west of the structure (MS3; Figs. 6:2; 8). Milestone 1 (height 1.9 m, diam. 0.5–0.6 m) has a square base (0.65 × 0.79 m) and a five-line Latin inscription on its lower section; the inscription dates to the reign of Hadrian, 120 CE (see Isaac, this volume: No. 1; Fig. 9). Milestone 2 was found broken; a cylindrical stone, discovered before the excavation, probably belongs to it. The fragment contained traces of another inscription that was also dated to the reign of Hadrian, 130 CE (see Isaac, this volume). The third milestone (MS3; height c. 1.5 m, diam. 0.50–0.55 m), has a square base (0.52 × 0.55 m; Fig. 6:2) and a five-line Latin inscription on the upper section of the column. The inscription dates to 333–337 CE, during the reign of Constantine the Great (see Isaac, this volume: No. 3; Fig. 10).

A small pottery assemblage was recovered from the excavation, including bowls, cooking pots and jars dating to the Roman and Byzantine periods (first–fourth centuries CE; Fig. 11). Similar vessels were found at nearby Ẓippori and at other Galilean sites. A single coin, found on the surface, dates to the rule of Justinian II (572/3 CE; identified by Danny Syon). A marble slab (16 × 31 cm, 3.5 cm thick; Fig. 12) was found on level with the top of the stone-built foundation's walls. It is typical of the Carrara quarries on Italy's west coast. The relief on the ashlar stone (see Fig. 5) probably portrays a lion in profile, two of its legs—front and back—are visible, as is a long tail curved in an arc over the rear end of the body.

The milestones found in the excavation attest to the location of a milestone station at the site. Such stations are regularly found on or beside Roman roads. The alignment of the remains in the excavation indicates that the stones were erected along a road that ran from north to south. The milestones and inscriptions attest to two main phases in the evolution of the Roman roads. The road was initially paved (120 CE) and subsequently repaired under Hadrian (130 CE). It was later refurbished during the reign of Constantine (333–337 CE).

The built foundation exposed in the excavation dates to the fourth century CE and was probably constructed in the Constantinian era, when Milestone 3 was erected (see above). The purpose of the structure is unclear. Its location beside the road suggests that it was a roadside installation from the later phase of the Roman roads' development. From its location, it can reasonably be assumed that it was not built as a guardhouse. The imported marble plaque and the ashlar with the animal relief are an indication of the decoration of the structure that once stood on the foundation. In the ancient world, cultic sites, dedicated to gods and emperors, were located on main roads and intersections for the benefit of travelers seeking to ensure a safe journey; therefore, it is suggested that the structure had a cultic purpose.

Chronologically, the inscriptions found on the milestones date the initial work on the road to the reign of Hadrian. There are two scholarly approaches to the connection between the first Roman road and nearby Ẓippori. According to one opinion (Fig. 2), the Roman road system included the city of Ẓippori in the early Hadrianic period (120 CE) and therefore, the roads from the legionary camp at Legio and from 'Akko-Ptolemais were paved into the city. According to the second theory, adopted by the author, in the earlier phase and prior to the founding of the Roman city at Ẓippori, the road ran directly from the camp at Legio to 'Akko-Ptolemais and bypassed the city (Fig. 13). A major intersection in the western part of the Bet Neṭofa Valley was crossed by the roads coming from 'Akko-Ptolemais, leading eastward toward Tiberias, and coming from the legionary camp at Legio. Their courses were only changed at a relatively late stage, when they were laid as far as the Roman city.

To summarize, the milestone group and the stone-built foundation in the Bet Neṭofa Valley attest to a major road intersection near the city of Ẓippori when Roman imperial road construction began in the region. With the founding of Ẓippori-Diocaesarea, the Roman imperial roads were probably diverted to the city. In my opinion, this event should be dated to the reign of Caracalla in the third century CE, when the network of Roman roads in the country reached a peak in its development.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.

Fig. 2. Map of the Roman imperial roads in Galilee in the third century CE, showing archaeological excavations along them (after Roll 1994a:21–22: Roman Road Map).

Plan 1. Site plan and sections.

Fig. 3. Stone-built foundation, looking west.
Fig. 4. Section through the interior of the W118 foundation, looking west.
Fig. 5. Ashlar with animal relief.
Fig. 6. Milestones: (1) milestone base (B3); (2) Milestone 3 with Constantinian inscription.
Fig. 7. Square A1, Milestones 1 and 2, looking east.
Fig. 8. Square A3, Milestone 3, looking east.
Fig. 9. Inscription of Hadrian on Milestone 1.
Fig. 10. Inscription of Constantine on Milestone 3.
Fig. 11. Pottery finds.
Fig. 12. Marble slab.
Fig. 13. Map of Roman imperial roads in the region of the Bet Neṭofa Valley prior to the founding of the Roman city of Diocaesarea (Ẓippori).